# Альтернативи військовій службі в Ізраїлі: досвід для України

# Alternatives to Military Service in Israel: Lessons for Ukraine

**Ярослав Котилко**
доктор філософії з державного управління, заступник начальника Відділу юридичного забезпечення та правової аналітики, e-mail: y.kotylko@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3870-5431

**Yaroslav Kotylko**
PhD (Public Adm.), Deputy Head of the Department of Legal Support and Legal Analytics, e-mail: y.kotylko@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3870-5431

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, м. Київ, Україна

State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience, Kyiv, Ukraine

**Received:** September 14, 2026 | Revised: Octobet 19, 2026 | Accepted: Octobet 31, 2026

**УДК** 355.212.5:342.731(569.4:477)

**DOI:** https://doi.org/10.33445/sds.2026.16.5.2

**Мета роботи.** Комплексний аналіз ізраїльської системи невійськових форм виконання військового обов'язку та механізмів перевірки релігійних переконань, а також визначення можливостей використання цього досвіду в Україні в умовах російсько-української війни.

**Метод дослідження.** Застосовано історико-правовий, формально-юридичний і порівняльно-правовий методи, конструювання типології та аналіз одиничного випадку з внутрішньою варіацією. Джерельну базу становлять законодавство і судова практика Ізраїлю та України, документи Комітету ООН з прав людини й Венеційської комісії.

**Результати дослідження.** Установлено, що в Ізраїлі відсутня обов'язкова альтернативна невійськова служба в українському та європейському розумінні. Ізраїльські механізми, засновані на релігійних підставах, передбачають звільнення або відстрочку, а національна служба (шерут леумі) є добровільною. Виокремлено чотири базові типи механізмів верифікації.

**Теоретична цінність дослідження.** Запропоновано п'ятичленну таксономію правових відповідей на релігійне заперечення військової служби та двовимірну типологію механізмів верифікації.

**Практична цінність дослідження.** Визначено можливості використання ізраїльського досвіду для перевірки підстав і пристосування умов служби в Україні.

**Наукова новизна.** Системно розмежовано п'ять правових інститутів, які часто об'єднують поняттям «альтернативна служба», та запропоновано авторську типологію механізмів верифікації релігійних підстав.

**Обмеження дослідження.** Івритомовні першоджерела використано через англомовні переклади; нормативне регулювання в обох державах продовжує трансформуватися.

**Тип статті.** Теоретична (порівняльно-правове дослідження).

**Purpose.** To provide a comprehensive analysis of Israel's system of non-military forms of fulfilling military obligations and mechanisms for verifying religious beliefs, as well as to determine the possibilities for applying this experience in Ukraine amid the Russo-Ukrainian War.

**Method.** The study employs historical-legal, formal-legal, and comparative-legal methods, typology construction, and single-case analysis with within-case variation. The source base comprises Israeli and Ukrainian legislation and case law, as well as documents of the UN Human Rights Committee and the Venice Commission.

**Results.** It is established that Israel has no compulsory alternative non-military service in the Ukrainian and European understanding of the concept. Israeli mechanisms based on religious grounds provide for exemption or deferment, while national service (*Sherut Leumi*) is voluntary. Four basic types of verification mechanisms are identified.

**Theoretical Implications.** A five-part taxonomy of legal responses to religious objections to military service and a two-dimensional typology of verification mechanisms are proposed.

**Practical Implications.** The possibilities for applying Israeli experience to the verification of grounds for exemption and the accommodation of service conditions in Ukraine are identified.

**Originality.** Five legal institutions that are often grouped under the concept of "alternative service" are systematically distinguished, and an original typology of mechanisms for verifying religious grounds is proposed.

**Limitations.** Hebrew-language primary sources were accessed through English translations; the regulatory frameworks in both countries continue to evolve.

**Article type.** Theoretical (comparative legal study).

***Ключові слова:*** свобода совісті; альтернативна невійськова служба; звільнення від військової служби; верифікація релігійних переконань; Ізраїль; харедім; мобілізація.

***Keywords:*** Freedom of Conscience; Alternative Non-Military Service; Exemption from Military Service; Verification of Religious Beliefs; Israel; Haredim; Mobilisation.

## *Вступ*

Повномасштабна російська агресія зробила питання співвідношення військового обов'язку та свободи совісті одним із найгостріших у вітчизняному правопорядку. Частина четверта статті 35 Конституції України передбачає, що якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, його виконання має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою [1]. Проте Закон України "Про альтернативну (невійськову) службу" побудований навколо строкової військової служби, поняття якої було вилучено з правового поля Законом України № 3633-IX від 11 квітня 2024 року без внесення відповідних змін до законодавства про альтернативну службу [2; 3]. Унаслідок цього утворилася правова прогалина: конституційна

гарантія зберігається, тоді як механізм її реалізації під час мобілізації відсутній.

Наслідки цієї прогалини мають кількісний вимір. За даними, наведеними з посиланням на Європейську асоціацію Свідків Єгови, з 24 лютого 2022 року було відкрито 1021 кримінальне провадження щодо членів цієї релігійної організації, переважно за статтею 336 Кримінального кодексу України [4]. Об'єднана палата Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду сформулювала правовий висновок, згідно з яким законодавство не передбачає винятку з обов'язку проходження військової служби за призовом під час мобілізації на підставі релігійних переконань [5]. Венеційська комісія у висновку для Конституційного Суду України зазначила, що відповідне право не може бути повністю виключене навіть в умовах воєнного стану, а особу, яка відмовляється від військової служби з мотивів совісті, за жодних обставин не можна примушувати носити зброю [6]. Звіт Європейської Комісії про розширення за 2025 рік містить рекомендацію щодо встановлення гарантій захисту від кримінального переслідування [7].

Станом на червень 2026 року Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України підготувало перший проєкт закону про альтернативну службу, розрахований на умови воєнного стану. За словами голови Державної служби України з етнополітики та свободи совісті Віктора Єленського, проєкт передбачає створення комісій за участю психологів, релігієзнавців, управлінців і представників релігійних організацій, установлення фіксованого строку альтернативної служби, який може перевищувати строк військової служби, а також залучення осіб, які її проходять, до відбудови країни після припинення або скасування воєнного стану [8]. Паралельно Другий сенат Конституційного Суду України розглядає об'єднані справи за конституційними скаргами Криушенка, Алексеєнка, Іванущенка та Зелінського щодо конституційності законодавчої прив'язки альтернативної служби до строкової військової служби [9].

Саме на цьому етапі, коли відповідна модель ще не закріплена законодавчо, порівняльно-правовий аналіз набуває особливої практичної цінності. Ізраїль обрано як державу-компаратор із трьох причин. По-перше, від часу свого заснування ця держава функціонує в умовах тривалих безпекових загроз і зберігає загальний військовий обов'язок, тому її досвід не є досвідом мирної держави із символічним призовом. По-друге, в Ізраїлі сформувався широкий спектр механізмів пристосування військової служби до релігійних потреб, а також щонайменше чотири різні механізми перевірки підстав для незалучення до військової служби. По-третє, у 2023–2026 роках ізраїльська система зазнала суттєвих інституційних змін, що дає змогу досліджувати не лише особливості її функціонування, а й проблеми адаптації окремих правових механізмів.

Водночас дослідження ґрунтується на застереженні, яке визначає логіку подальшого аналізу. В українському публічному та частково науковому дискурсі поширене уявлення, що в Ізраїлі функціонує розвинена система альтернативної служби, яку можна використати як зразок для України. Проведений аналіз свідчить, що таке трактування потребує уточнення. Як буде показано далі, ізраїльські механізми, засновані на релігійних підставах, передбачають звільнення від військового обов'язку або відстрочку від його виконання без покладення відповідного зустрічного зобов'язання. Amnesty International зазначає, що ізраїльське законодавство та державна політика не визнають права більшості осіб, які відмовляються від військової служби з мотивів совісті, на проходження альтернативної цивільної служби [10]. Отже, досвід Ізраїлю становить інтерес насамперед щодо механізмів перевірки відповідних підстав і пристосування умов проходження військової служби, однак не може безпосередньо розглядатися як модель заміни військового обов'язку.

**Метою статті** є комплексний аналіз ізраїльської системи невійськових форм виконання військового обов'язку та обґрунтування можливостей використання відповідного досвіду в Україні. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: розмежувати п'ять правових інститутів, які часто об'єднують поняттям "альтернативна служба"; реконструювати історико-культурний контекст формування ізраїльських винятків; охарактеризувати релігійну

структуру населення Ізраїлю як чинник формування призовної політики та зіставити її з українською; систематизувати нормативно-правову основу; проаналізувати механізми перевірки релігійних переконань; охарактеризувати види й форми невійськової та адаптованої служби; визначити становище конфесій, представники яких в Україні мають право на альтернативну службу; провести порівняльний аналіз двох правопорядків; сформулювати практичні висновки для України.

**Термінологічне розмежування: п'ять правових інститутів**

Некоректність окремих порівнянь між Ізраїлем та Україною значною мірою зумовлена термінологічною невизначеністю. Поняття "альтернативна служба" вживається щонайменше у п'яти різних значеннях, які відрізняються за правовою природою та наслідками для особи. Розмежування цих понять є необхідною передумовою коректного порівняльно-правового аналізу.

Перший інститут — **звільнення від військового обов'язку**. Особа не проходить військової служби, а держава не покладає на неї відповідного зустрічного зобов'язання.

Другий — **відстрочка від виконання військового обов'язку**. Особа тимчасово не залучається до проходження військової служби, підстава для відстрочки може періодично перевірятися, а після її припинення відповідний обов'язок відновлюється.

Третій — **неозброєна служба у складі збройних сил**. Особа має статус військовослужбовця, підпорядковується військовому командуванню, носить військову форму, однак не використовує зброю. Типовими сферами такої служби є медична, інженерна та рятувальна діяльність.

Четвертий — **альтернативна цивільна служба**. Особа виконує суспільно корисну діяльність поза військовими структурами та під цивільним управлінням. Саме такий інститут передбачений частиною четвертою статті 35 Конституції України [1].

П'ятий — **пристосування умов військової служби до релігійних потреб**. Особа проходить повноцінну військову, зокрема бойову, службу, однак держава адаптує окремі умови її проходження відповідно до релігійних потреб: харчування, розпорядок дня, час для молитви, особливості гендерного середовища тощо.

Зазначені інститути виконують різні правові функції. Звільнення та відстрочка повністю або тимчасово звільняють особу від виконання військового обов'язку. Неозброєна та альтернативна цивільна служба змінюють спосіб його виконання. Пристосування умов служби, своєю чергою, спрямоване на усунення або мінімізацію причин релігійного заперечення без зміни самого обсягу військового обов'язку. Змішування цих інститутів може призводити до помилкових порівняльно-правових висновків. Наприклад, ізраїльські релігійно адаптовані військові підрозділи, які іноді наводять як приклад "альтернативної служби для віруючих", фактично належать до п'ятого інституту й не є формою реалізації права на відмову від носіння зброї. Особа, яка вступає до такого підрозділу, не відмовляється від військової служби, а погоджується проходити її в умовах, пристосованих до відповідних релігійних потреб.

**Таблиця 1. Заповненість правових інститутів в Ізраїлі та Україні (станом на липень 2026 року)**

| Правовий інститут | Ізраїль | Україна |
|---|---|---|
| Звільнення від військового обов'язку | Розвинуте: чотири механізми за релігійними підставами | Відсутнє за релігійною ознакою |
| Відстрочка | Розвинута: "Торато умануто", щорічні відстрочки для окремих груп | Наявна: бронювання священнослужителів, відстрочка для здобувачів освіти |
| Неозброєна служба у складі збройних сил | Відсутня як окремий правовий інститут | Відсутня як окремий правовий інститут |
| Альтернативна цивільна | Відсутня; "шерут леумі" є | Передбачена статтею 35 Конституції |

| Правовий інститут | Ізраїль | Україна |
|---|---|---|
| служба (заміна військового обов'язку) | добровільною програмою | України; під час мобілізації фактично недоступна |
| Пристосування умов військової служби | Розвинуте: військовий рабинат, спеціальні підрозділи | Обмежене: інститут військового капеланства |

***Джерело:*** *авторська систематизація за законодавством Ізраїлю та України.*

Таблиця 1 відображає основний результат термінологічного розмежування: у правових системах Ізраїлю та України сформовано різні механізми реалізації відповідних правових інститутів. Водночас в обох державах відсутній як окремий правовий інститут механізм неозброєної служби у складі збройних сил. Для України це має особливе значення в контексті пошуку правового механізму забезпечення свободи совісті в умовах мобілізації. Зазначена відмінність визначає межі можливого запозичення ізраїльського досвіду та потребує подальшого аналізу.

## *Огляд літератури*

Дослідження відмови від військової служби за переконаннями розвиваються переважно в межах трьох взаємопов'язаних напрямів — нормативно-правового, соціологічного та антропологічного. Водночас у кожному з них недостатньо досліджено проблему інституційної верифікації підстав для звільнення від військової служби або застосування інших форм урахування переконань особи.

Нормативно-правовий напрям визначає міжнародні стандарти, яким має відповідати процедура реалізації права на відмову від військової служби за переконаннями. Загальний коментар № 22 Комітету ООН з прав людини поширює захист статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права на теїстичні, нетеїстичні та атеїстичні переконання та застерігає від обмеження відповідного права виключно членством особи в зареєстрованій релігійній організації [11]. Резолюція 1998/77 Комісії ООН з прав людини передбачає, що альтернативна служба має відповідати мотивам відмови, мати цивільний характер і не бути каральною [12]. Відповідні принципи відображені також у рекомендаціях Ради Європи щодо прав людини військовослужбовців [13].

Важливе значення для формування нормативно-правових стандартів має практика Європейського суду з прав людини. У справі "Bayatyan v. Armenia" відмову від військової служби за переконаннями було віднесено до сфери захисту статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14]. У справах "Erçep v. Turkey" та "Savda v. Turkey" Суд розглядав порушення, пов'язані з відсутністю належного механізму визнання відмови від військової служби за переконаннями [15; 16]. У справах "Papavasilakis v. Greece" та "Dyagilev v. Russia" предметом оцінювання стали процедурні гарантії розгляду відповідних заяв, зокрема вимоги до органу, уповноваженого встановлювати наявність відповідних переконань [17; 18].

Соціологічний напрям пояснює особливості державної політики щодо військового обов'язку через ширший суспільний і політичний контекст. Яґіль Леві дослідив трансформацію ізраїльської армії від універсалістської моделі "громадянина-солдата" до більш сегментованої системи та нерівномірного розподілу військових ризиків між соціальними групами [19; 20]. Аді Лівні запропонувала модель, відповідно до якої визнання відмови від військової служби залежить не лише від безпекових обставин, а й від символічного статусу армії та характеру функцій, покладених на військовий обов'язок [21].

Нурит Штадлер та Еяль Бен-Арі показали, що ставлення харедім до військової служби не можна зводити виключно до пацифізму, оскільки воно пов'язане з особливостями релігійної ідентичності, організацією способу життя та ставленням до взаємодії з військовим середовищем [22]. Роні Тіарган-Орр і Мейталь Еран-Йона простежили динаміку суспільного сприйняття Армії оборони Ізраїлю та показали значення цього чинника для військово-суспільних відносин [23].

Водночас модель А. Лівні потребує уточнення в контексті предмета цього дослідження. Вона пояснює причини обмеженого визнання індивідуальної відмови від військової служби, однак не повною мірою пояснює, чому за однакового символічного статусу армії держава застосовує різні механізми до релігійних жінок, учнів єшив та індивідуальних заявників. Символічний статус армії залишається відносно сталим, тоді як правові режими щодо окремих категорій осіб істотно відрізняються. Це дає підстави припустити, що для пояснення відповідних відмінностей необхідно враховувати не лише суспільний статус армії, а й правовий статус групи, характер підстави для звільнення чи відстрочки та інституційний механізм її перевірки [21].

Антропологічний напрям представлений насамперед працями Ерики Вайс, яка на матеріалах діяльності ізраїльського Комітету совісті дослідила практику оцінювання переконань заявників. Авторка встановила, що особи, які формулювали свою позицію як принципову моральну критику військового насильства, та особи, які описували неприйняття насильства як особисту або тілесну нездатність, могли отримувати різні результати розгляду заяв [24; 25].

Ці результати необхідно співвідносити з правовим розмежуванням повної та вибіркової відмови від військової служби. У справі “Zonschein v. Judge Advocate General” Високий суд справедливості Ізраїлю розмежував загальну відмову від будь-якої військової служби та вибіркову відмову, пов’язану з незгодою з конкретною державною або військовою політикою [26]. Проблему такого розмежування аналізували також А. Сагі та Р. Шапіра [27]. Тому результати, встановлені Е. Вайс, можуть бути пов’язані як із самим правовим критерієм, так і зі способом його практичного застосування [24–27].

Водночас таке пояснення не є вичерпним. Матеріали Е. Вайс свідчать про можливість різних рішень щодо заявників із близькими за змістом позиціями залежно від способу аргументації та представлення власних переконань [24; 25]. Отже, доцільно розрізняти правовий критерій, який визначає зовнішні межі допустимої відмови, та інституційну процедуру, у межах якої оцінюється відповідність конкретного заявника цьому критерію. Критичні аргументи щодо розмежування повної та вибіркової відмови сформульовано також Алоном Гарелем і Девідом Енохом [28; 29], тоді як Леонард Гаммер одним із перших системно проаналізував обмежені можливості індивідуального заявника реалізувати право на відмову від військової служби в ізраїльській правовій системі [30].

Український сегмент наукової літератури зосереджений переважно на нормативному змісті права на альтернативну службу та можливості його реалізації в умовах воєнного стану. Богдан Мохончук та Олександра Ковтуненко систематизували міжнародні стандарти й національну судову практику щодо альтернативної служби з міркувань совісті [31]. І. Пирога, М. Бєлова та В. Фрідманська дослідили правове регулювання альтернативної (невійськової) служби в умовах воєнного стану [32]. Ці дослідження створюють нормативно-правову основу для аналізу проблеми, однак питання інституційного адміністрування та конкретних механізмів перевірки підстав потребує подальшого опрацювання.

Таким чином, дослідницька прогалина, на заповнення якої спрямована ця стаття, полягає в недостатній розробленості інституційних механізмів перевірки підстав для відмови від військової служби за переконаннями. Наявна література ґрунтовно висвітлює питання існування відповідного права, міжнародно-правових стандартів його забезпечення, а також соціальних і політичних чинників, що впливають на державну політику [11–32]. Натомість недостатньо систематизованими залишаються питання про те, що саме перевіряє держава, яким способом установлюється наявність відповідної підстави, які типи процедурних конструкцій при цьому формуються та як їхні структурні властивості позначаються на функціонуванні відповідних механізмів. Комплексного україномовного дослідження ізраїльського досвіду, зосередженого саме на механізмах перевірки переконань, у проаналізованій автором літературі не виявлено.

## *Методологія дослідження*

Дослідження має теоретичний характер і ґрунтується на поєднанні історико-правового, формально-юридичного та порівняльно-правового підходів. Для систематизації досліджуваних механізмів застосовано також дедуктивне конструювання типології та герменевтичний аналіз нормативно-правових положень.

**Логіка добору випадку.** Ізраїль обрано не як типовий приклад певної групи держав, а як випадок, умови якого є особливо складними для функціонування механізмів релігійного пристосування у військовій сфері. Держава функціонує в умовах тривалих безпекових загроз і зберігає загальний військовий обов'язок. Тому наявність механізмів урахування релігійних переконань за таких умов дає підстави досліджувати можливість поєднання відповідних правових гарантій із потребами обороноздатності. Водночас це припущення розглядається як **дослідницька гіпотеза**, а не як доведена універсальна закономірність, оскільки аналіз ґрунтується на одному правопорядку.

Вирішальною підставою вибору Ізраїлю є також внутрішня варіація досліджуваних механізмів. Ізраїльська правова система одночасно містить механізми, що відповідають різним типам запропонованої аналітичної моделі. Це дає змогу порівнювати їх у межах однієї конституційної системи, однієї системи військового управління та спільного безпекового контексту, зменшуючи вплив міждержавних відмінностей на результати порівняння.

**Одиницями спостереження** є не держави як цілісні системи, а конкретні правові механізми: звільнення жінок за статтею 40 Закону про службу оборони; звільнення за статтею 39; відстрочка за статусом "Торато умануто"; рішення Комітету совісті. Для кожного механізму аналізуються предмет перевірки, суб'єкт прийняття рішення, тягар доведення, наявність або відсутність повторної верифікації та спостережуваний результат.

Аналітична модель будується за двома основними вимірами: предметом перевірки та способом установлення відповідної підстави. За предметом перевірки розмежовуються внутрішні переконання особи та зовнішній юридично значущий статус. За способом установлення підстави розрізняються індивідуальне оцінювання та категоріальний (атрибутивний) механізм. Поєднання цих двох вимірів дає змогу виокремити чотири базові типи механізмів верифікації. Запропонована типологія має аналітичний характер і використовується для структурованого порівняння правових механізмів, а не як твердження про вичерпність усіх можливих моделей.

**Формально-юридичний метод** застосовано для аналізу змісту нормативно-правових актів, правового статусу суб'єктів, компетенції органів та юридичних наслідків відповідних рішень.

**Історико-правовий метод** використано для реконструкції генези ізраїльських механізмів звільнення та відстрочки від військової служби, визначення умов їх виникнення та основних етапів трансформації.

**Порівняльно-правовий метод** застосовано у функціональному варіанті. Порівняння здійснюється за фіксованим набором ознак, що дає змогу зіставляти не назви правових інститутів, а їхні функції, предмет перевірки, процедури прийняття рішення та юридичні наслідки. Аналіз проводиться на двох рівнях: між окремими механізмами всередині ізраїльської системи та між відповідними правовими конструкціями Ізраїлю й України.

**Дедуктивне конструювання** використано для побудови типології механізмів верифікації, а **герменевтичний метод** — для тлумачення конституційних, законодавчих і міжнародно-правових положень, що визначають співвідношення свободи совісті та військового обов'язку.

Джерельну базу дослідження становлять законодавство Ізраїлю у сфері військового обов'язку та національно-цивільної служби, рішення Високого суду справедливості Ізраїлю, матеріали Державного контролера Ізраїлю, документи Комітету ООН з прав людини, висновок Венеційської комісії CDL-AD(2025)005, Конституція України, законодавство України про альтернативну службу, мобілізацію та військовий обов'язок, акти Кабінету Міністрів України,

нормативні акти Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, судова практика та матеріали Конституційного Суду України. Конкретні джерела наводяться в тих частинах дослідження, де здійснюється їх безпосередній аналіз.

Порівняння ізраїльського та українського правопорядків не передбачає механічного перенесення ізраїльських правових конструкцій в Україну. Структурна подібність окремих механізмів розглядається як підстава для функціонального порівняння, тоді як можливість їх застосування в Україні оцінюється з урахуванням відмінностей конституційного регулювання, правової природи відповідних інститутів і умов мобілізації.

**Обмеження дослідження.** По-перше, поглиблений аналіз здійснюється на матеріалі одного зарубіжного правопорядку, тому встановлені закономірності потребують подальшої перевірки на матеріалах інших держав. По-друге, івритомовні першоджерела використано через доступні англомовні переклади та аналітичні узагальнення. По-третє, нормативно-правове регулювання в Ізраїлі та Україні станом на липень 2026 року перебуває у процесі активної трансформації, тому поточні події використовуються насамперед для виявлення структурних властивостей досліджуваних механізмів. По-четверте, частина статистичних даних щодо чисельності релігійних громад ґрунтується на самозвітах відповідних організацій і потребує зіставлення з офіційними статистичними та реєстровими даними.

## *Результати дослідження*

**Історико-культурний контекст мобілізації та формування інституту звільнення**

Ізраїльська модель військового обов’язку сформувалася в умовах, які принципово відрізняються від європейських. Держава, проголошена 14 травня 1948 року, вже наступного дня зазнала нападу армій сусідніх держав, а загальна мобілізація стала питанням фізичного виживання. Саме тому виняток із військового обов’язку, наданий за таких обставин, набув особливого символічного значення: він був не стільки проявом ліберальної толерантності, скільки політичним компромісом, досягнутим у критичний для новоствореної держави період.

Ще до проголошення незалежності, у березні 1948 року, начальник Генерального штабу “Гагани” Ісраель Ґалілі розпорядився не призивати учнів єшив, включених до затверджених списків, зазначивши, що відповідне рішення стосується виключно 1948 року. У жовтні 1948 року на засіданні Тимчасової державної ради прем’єр-міністр і міністр оборони Давид Бен-Ґуріон задовольнив прохання партії “Аґудат Ісраель” щодо звільнення від призову 400 учнів єшив [33]. Фактично цим правом скористалися 256 осіб [34].

Обґрунтування такого рішення мало подвійну природу. З одного боку, воно було елементом ширшої угоди про статус-кво між світським сіоністським керівництвом і релігійними партіями, оформленої листом Виконавчого комітету Єврейського агентства до керівництва “Аґудат Ісраель” у червні 1947 року. Лист охоплював питання Шабату, кашруту в державних установах, юрисдикції релігійних судів та автономії релігійної освіти. З іншого боку, Бен-Ґуріон пояснював це рішення необхідністю збереження світу Тори, значною мірою знищеного в Європі внаслідок Голокосту. Важливе значення мала також позиція рабина Аврагама Єшаягу Карелица (Хазон Іш), який розглядав співвідношення між світською державою та світом Тори в категоріях, що виключали підпорядкування другого першій [35].

Ця обставина має принципове значення для розуміння подальшої еволюції інституту: звільнення первісно розглядалося як тимчасовий захід, спрямований на відновлення знищеної релігійної традиції, а не як постійна структурна ознака державної системи військового обов’язку. Бен-Ґуріон виходив із припущення, що харедімна спільнота скорочуватиметься, а відповідний компроміс залишатиметься кількісно обмеженим.

Майже одночасно поширення військового обов’язку на жінок спричинило кризу у відносинах із релігійними партіями та масові протести. Наслідком стало закріплення розгалуженої системи звільнення жінок за релігійною ознакою, яка й надалі залишається однією з основних

підстав незалучення жінок до військової служби [36]. Отже, дві головні лінії ізраїльських релігійно зумовлених винятків сформувалися практично одночасно та за подібною політичною логікою — як результат компромісу між державою та релігійними групами, а не як безпосередня реалізація індивідуального права на свободу совісті.

Закон про службу оборони 1949 року надав міністрові оборони дискреційні повноваження щодо звільнення від військової служби. Саме на цій нормі, а не на спеціальному законодавчому регулюванні, протягом наступних десятиліть ґрунтувалося звільнення учнів єшив. Таким чином, інститут, пов'язаний із фундаментальним співвідношенням військового обов'язку та релігійних переконань, тривалий час залишався у сфері адміністративного розсуду.

Подальша хронологія демонструє поступове розширення відповідного механізму. У 1954 році міністр оборони Пінхас Лавон розпорядився призивати харедім після чотирьох років навчання, однак після протесту керівників єшив прем'єр-міністр Моше Шарет скасував цю вказівку. У 1958 році генеральний директор Міністерства оборони Шимон Перес разом із керівниками єшив уклав угоду, що отримала назву "Торато умануто" ("Тора — його заняття"). Вона передбачала повне звільнення для осіб, які продовжували навчання, з трьома винятками: особи, які залишали єшиву до досягнення 25 років, підлягали призову; ті, хто залишав її у віці від 25 до 29 років, призивалися на три місяці; особи, які залишали єшиву після досягнення 29 років, зараховувалися лише до резерву [33].

Після Шестиденної війни 1967 року міністр оборони встановив річну квоту в 800 осіб. У 1977 році уряд Менахема Беґіна скасував обмеження щодо кількості єшив, студенти яких мали право на звільнення, після чого кількість осіб, охоплених відповідним механізмом, почала швидко зростати. Рекомендації підкомітету Кнесету під головуванням Менахема га-Коена 1988 року щодо повернення до обмежень не були реалізовані, а рекомендації комітету Міністерства оборони під головуванням Хаїма Ісраелі 1995 року щодо посилення контролю виконано лише частково [33].

Судовий контроль розвивався паралельно. У 1988 році під час розгляду справи Ресслера суддя Аарон Барак визнав, що міністр оборони має широкі межі розсуду щодо надання звільнень доти, доки їх масштаб істотно не шкодить національній безпеці [37]. Переломним став 1998 рік. У справі Рубінштейна Високий суд справедливості постановив, що після ухвалення Основних законів 1992 року міністр оборони не має повноважень надавати масове звільнення значній кількості учнів єшив без прямої законодавчої санкції, та надав Кнесету один рік для законодавчого врегулювання цього питання [38].

Комітет під головуванням судді Цві Таля запропонував проміжний механізм, реалізований у Законі Таля 2002 року. Закон уперше переніс регулювання відстрочки з рівня адміністративного розсуду на законодавчий рівень та запровадив "рік рішення": після досягнення 23 років учень міг на один рік залишити навчання, працевлаштуватися та обрати подальший варіант — повернутися до єшиви, пройти повну чи скорочену військову службу або цивільну службу. Водночас особам, які зберігали статус "Торато умануто", працювати заборонялося. Закон був ухвалений як акт тимчасової дії, що підлягав поновленню кожні п'ять років. У 2012 році Високий суд справедливості визнав його неконституційним: за десять років кількість харедім, які проходили військову службу, істотно не збільшилася, а реалізація закону була більше спрямована на економічну інтеграцію, ніж на зменшення нерівності у виконанні військового обов'язку [33].

Наступною спробою стали зміни № 19 до Закону про службу безпеки разом із Законом про національно-цивільну службу для учнів єшив 2014 року. Вони встановили обов'язкові щорічні показники призову та вперше запровадили кримінальну відповідальність за ухилення, передбачивши трирічний перехідний період, протягом якого така відповідальність не застосовувалася [39]. Зміни № 21, ухвалені 2015 року, пом'якшили цю конструкцію: перехідний період було подовжено з трьох до шести років, а повноваження щодо встановлення показників призову передано урядові. У 2017 році суд скасував і ці зміни. Після

червня 2023 року, коли строк дії останнього механізму відстрочки завершився, спеціальне регулювання фактично припинило діяти.

Паралельно формувалися інші винятки із загальної системи військового обов'язку. У 1956 році на прохання лідерів громади обов'язковий призов було поширено на друзьких чоловіків. Жінки-друзки та релігійні чоловіки з відповідної домовленості виключалися. Друзи є арабомовною етнорелігійною меншиною, а військова служба поступово стала одним із важливих маркерів їхнього суспільного становища в Ізраїлі. Рівень призову серед друзів стабільно перевищував відповідний показник серед єврейського населення [40; 41].

Наприкінці 1950-х років обов'язковий призов поширився також на невелику черкеську мусульманську громаду. Араби-мусульмани та араби-християни не підлягають обов'язковому призову, хоча можуть проходити військову службу добровільно. Бедуїни традиційно формують окремий добровольчий потік.

Війна, розпочата нападом ХАМАС 7 жовтня 2023 року, істотно змінила безпековий контекст. Армія неодноразово повідомляла законодавцям про дефіцит особового складу, зумовлений навантаженням на регулярні та резервні сили. У липні 2024 року строк військової служби чоловіків було подовжено до трьох років [42]. Поєднання правового вакууму, що виник після червня 2023 року, зі значним зростанням навантаження на осіб, які проходять військову службу, істотно загострило дискусію щодо розподілу військового обов'язку.

**Релігійна карта Ізраїлю як структурна детермінанта призовної політики**

Конфігурація релігійного поля визначає, хто і з якими аргументами звертається до механізмів незалучення до військової служби, а отже, є структурною детермінантою призовної політики.

**Внутрішня структура єврейського населення**

Єврейське населення Ізраїлю поділяється на чотири основні самоідентифікаційні групи, межі між якими не є цілком чіткими. Світські (хілоні) становлять близько 42,7 % єврейського населення; традиційні (масорті), які дотримуються частини релігійних приписів без систематичної релігійної практики, — близько 33,5 %; релігійні (даті), передусім релігійні сіоністи, — близько 12,0 %; ультраортодоксальні (харедім) — близько 11,4 % [43]. Харедімна спільнота зростає найшвидше серед основних груп населення Ізраїлю [44]. Близько 22 % ізраїльських євреїв упродовж життя змінюють групу релігійної самоідентифікації, причому найбільший приплив спостерігається у світському сегменті [45]. Така динамічність ускладнює застосування правових конструкцій, у яких виникнення або реалізація права безпосередньо пов'язується зі сталим членством у певній релігійній групі.

Харедімний сектор не є однорідним, і ця диференціація має безпосереднє значення для аналізу ставлення до військової служби. У ньому виокремлюються щонайменше три великі течії: литовська (нехасидська), яку політично представляє партія "Деґель га-Тора"; хасидська, представлена партією "Аґудат Ісраель"; і сефардська, представлена партією ШАС. Перші дві утворюють спільний виборчий блок "Об'єднаний юдаїзм Тори". Ставлення цих течій до військової служби відрізняється: сефардський сектор історично демонстрував більшу гнучкість, тоді як частина хасидських спільнот займає жорсткішу позицію. Ця відмінність проявилася у 2025–2026 роках, коли фракція "Аґудат Ісраель" критикувала законопроєкт про призов через наявність у ньому санкцій, тоді як представники інших течій були готові до компромісної редакції [46].

Це свідчить про те, що навіть у межах однієї релігійної традиції ставлення до військової служби може істотно відрізнятися. Відповідно, правові механізми, побудовані виключно на припущенні про однорідність певної конфесійної групи, не завжди здатні враховувати внутрішню варіативність позицій її представників.

Сектор релігійного сіонізму (даті) демонструє протилежну тенденцію: його представники надпропорційно представлені у бойових підрозділах та офіцерському корпусі. Саме в цьому

середовищі виникли програми, які поєднують поглиблене вивчення Тори з проходженням військової служби та розглядаються далі. Таким чином, виникає структурний парадокс: релігійність в Ізраїлі одночасно може виступати підставою для незалучення до військової служби та чинником підвищеної готовності до її проходження.

**Неєврейські громади**

У загальній структурі населення Ізраїлю за релігійною належністю близько 73–74 % становлять юдеї, 18–21 % — мусульмани, приблизно 2 % — християни та близько 1,6 % — друзи [47]. Друзькі чоловіки підлягають обов'язковому призову з 1956 року, а черкеси-мусульмани — з кінця 1950-х років. Араби-мусульмани та араби-християни обов'язковому призову не підлягають, причому відповідна практика ґрунтується не на окремому законі, а на директивах Управління кадрів Армії оборони Ізраїлю.

Ця обставина має принципове значення для подальшого аналізу. Оскільки військовий обов'язок в Ізраїлі фактично поширюється на три основні спільноти — євреїв, друзів і черкесів, — питання релігійно мотивованої відмови від військової служби структурно виникає передусім щодо представників цих груп. Для інших категорій населення воно не постає в аналогічній формі, оскільки на них не поширюється загальний механізм обов'язкового призову. Українська модель принципово відрізняється: військовий обов'язок має загальний характер і не встановлюється залежно від етноконфесійної належності особи.

**Ключова відмінність харедімного заперечення**

Для цілей цього дослідження принципове значення має те, що харедімне заперечення військової служби не є пацифістським. Воно спрямоване не проти застосування сили як такого, а насамперед проти секуляризаційного впливу військового середовища та переривання безперервного релігійного навчання. Відповідна позиція також спирається на уявлення про функціональну еквівалентність вивчення Тори обороні держави [22]. Прибічники такого підходу апелюють, зокрема, до біблійної аналогії з коліном Левія, звільненим від військових обов'язків заради релігійного служіння.

Ця відмінність має безпосереднє юридичне значення. Позиція харедімного керівництва не тотожна класичній відмові від військової служби за переконаннями, заснованій на неприйнятті застосування летальної сили. Відповідно, запровадження цивільної альтернативи саме по собі не усуває причини заперечення: для харедімного заявника ключовою проблемою є не носіння зброї, а припинення або переривання навчання в єшиві.

Ухвалення Кнесетом 13 липня 2026 року Основного закону про вивчення Тори, який проголошує вивчення Тори основоположною цінністю, відображає саме цю логіку [48]. Тому заявника цієї категорії неможливо коректно оцінювати виключно за критеріями пацифістських переконань: предмет відповідного заперечення має іншу правову та релігійну природу.

**Релігійна карта України: коротке зіставлення**

Українське релігійне поле має принципово іншу конфігурацію. Домінують православні та греко-католицькі спільноти, віровчення яких не встановлює загальної заборони на носіння зброї та не формує системного заперечення проти проходження військової служби. Натомість відповідні церкви беруть участь у розвитку інституту військового капеланства. Заперечення проти користування зброєю концентрується переважно в окремих протестантських деномінаціях та серед Свідків Єгови.

Постанова Кабінету Міністрів України № 2066 від 10 листопада 1999 року визначає десять релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю: адвентисти-реформісти; адвентисти сьомого дня; євангельські християни; євангельські християни-баптисти; покутники; Свідки Єгови; харизматичні християнські церкви; християни віри євангельської; християни євангельської віри; Товариство свідомості Крішни [49].

Принципова відмінність між Ізраїлем та Україною простежується за трьома параметрами. По-перше, відрізняється масштаб: ізраїльська група, представники якої

претендують на звільнення або відстрочку, є одним із найшвидше зростаючих сегментів населення, тоді як українські релігійні відмовники становлять значно меншу частку населення. По-друге, відрізняється зміст заперечення: для значної частини українських заявників ключовим є неприйняття носіння та застосування зброї, тоді як харедімне заперечення пов'язане насамперед із захистом релігійного способу життя та безперервності навчання в єшиві. По-третє, істотне значення має внутрішня неоднорідність релігійних груп: як показує подальший аналіз, українські конфесії, включені до переліку 1999 року, демонструють різну практику щодо фактичної відмови від військової служби. Тому сам факт включення релігійної організації до нормативного переліку не може автоматично розглядатися як достатня характеристика поведінки кожного її представника.

**Нормативно-правові акти, що передбачають право на невійськові форми служби**

Ізраїль не має писаної конституції; її функції частково виконують Основні закони, що ухвалюються Кнесетом і мають підвищений нормативний статус. Водночас свобода совісті та віросповідання не закріплена в окремому Основному законі. Високий суд справедливості виводить її із загальних конституційних принципів та Основного закону "Гідність і свобода людини".

Центральним нормативно-правовим актом у сфері військового обов'язку є Закон про службу оборони [консолідована редакція] 5746-1986 [50]. Саме він установлює загальний обов'язок проходження військової служби та передбачає основні механізми звільнення від неї.

Для предмета цього дослідження принципове значення мають статті 39 і 40 Закону. Стаття 39 передбачає звільнення жінок від військової служби з підстав, пов'язаних із релігійним способом життя родини, а також містить правову основу для звільнення з міркувань совісті. На відміну від неї, стаття 40 встановлює спеціальний декларативний механізм звільнення жінок за релігійними переконаннями [50]. Як буде показано далі, відмінність між цими нормами полягає не лише в юридичній підставі звільнення, а й у способі перевірки відповідних обставин.

Окреме місце в нормативному регулюванні посідає статус "Торато умануто" ("Тора — його заняття"). Протягом тривалого періоду відповідний механізм функціонував на основі дискреційних повноважень міністра оборони, а надалі неодноразово змінювався внаслідок законодавчих реформ та рішень Високого суду справедливості. Після припинення дії попереднього правового механізму в червні 2023 року питання призову харедім стало предметом нового циклу судового та законодавчого регулювання.

25 червня 2024 року Високий суд справедливості постановив, що за відсутності чинної законодавчої підстави для відстрочки держава не має права утримуватися від застосування Закону про службу оборони до учнів єшив. Суд також пов'язав відсутність законної підстави для звільнення з питанням державного фінансування відповідних навчальних закладів [51].

У 2026 році нормативна конструкція знову зазнала змін. 13 липня 2026 року Кнесет ухвалив Основний закон про вивчення Тори, яким вивчення Тори проголошено основоположною цінністю [48]. Наступного дня було ухвалено зміни № 28 до Закону про службу оборони як тимчасовий порядок. Вони встановили деталізовані критерії збереження статусу особи, яка навчається в єшиві, та механізми контролю за фактичним навчанням [52].

Таким чином, нормативне регулювання статусу "Торато умануто" пройшло шлях від адміністративної дискреції до законодавчої формалізації та подальшої деталізації критеріїв перевірки. Для цього дослідження важливим є не лише зміст відповідних норм, а й трансформація способу встановлення фактичної відповідності особи визначеному законом статусу.

Окремим правовим інститутом є національно-цивільна служба. Її сучасне нормативне оформлення пов'язане із Законом про національно-цивільну службу 2014 року. Принципове значення має те, що така служба не є загальнообов'язковою альтернативою військовій службі. Вона доступна особам, які вже не підлягають військовій службі або були від неї звільнені. Отже,

“шерут леумі” не є еквівалентом української альтернативної (невійськової) служби, оскільки не замінює військовий обов’язок як юридичне зобов’язання.

Українська нормативна модель побудована за іншою логікою. Частина четверта статті 35 Конституції України безпосередньо передбачає, що якщо виконання військового обов’язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов’язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою [1].

Механізм реалізації цієї конституційної гарантії встановлено Законом України “Про альтернативну (невійськову) службу” [2]. Однак законодавча конструкція альтернативної служби була сформована для заміни строкової військової служби. Після законодавчих змін 2024 року, якими строкову військову службу було вилучено з відповідної системи військового обов’язку [3], спеціального механізму реалізації конституційної гарантії під час мобілізації створено не було.

Закон України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” регулює підстави для відстрочки від призову під час мобілізації [53]. Серед них релігійні переконання як самостійна підстава не передбачені. Водночас українська правова система містить окремі статусні механізми, за своєю структурою близькі до деяких ізраїльських конструкцій.

Першим таким механізмом є бронювання священнослужителів. Воно ґрунтується не на індивідуальній оцінці релігійних переконань конкретної особи, а на юридично підтвердженому статусі священнослужителя та належності релігійної організації до визначеної законом категорії. Відповідна процедура деталізується нормативними актами Державної служби України з етнополітики та свободи совісті [54; 55].

Другим прикладом є відстрочка для здобувачів освіти, яка також ґрунтується на зовнішньому статусі, що підтверджується документально, а не на оцінюванні внутрішніх переконань особи. Саме структурна подібність цих механізмів до статусної моделі є важливою для подальшого порівняльного аналізу.

Порядок проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації визначено постановою Кабінету Міністрів України № 560 [56]. Водночас цей нормативний механізм не створює окремої процедури встановлення релігійних переконань як підстави для заміни військової служби невійськовою.

Отже, нормативно-правове порівняння виявляє принципову відмінність двох систем. В Україні право на заміну військового обов’язку альтернативною (невійськовою) службою безпосередньо закріплено на конституційному рівні, однак у період мобілізації механізм його реалізації є неповним. В Ізраїлі, навпаки, загального права на обов’язкову альтернативну цивільну службу не встановлено, проте сформовано декілька спеціалізованих механізмів звільнення, відстрочки та пристосування умов військової служби. Саме різноманітність цих механізмів створює матеріал для порівняння способів верифікації відповідних підстав.

**Механізми перевірки релігійних переконань**

Порівняння нормативних положень саме по собі не пояснює, яким чином держава встановлює наявність підстави для звільнення чи відстрочки. Тому центральним об’єктом подальшого аналізу є не матеріальне право на звільнення, а механізм його верифікації.

У дослідженні запропоновано класифікувати такі механізми за двома незалежними вимірами.

Перший вимір — предмет перевірки. Він може бути внутрішнім або зовнішнім. Внутрішнім предметом є переконання, совість, мотивація чи інший психічний стан особи, який безпосередньо не спостерігається. Зовнішнім предметом є юридично або фактично встановлюваний статус: навчання у визначеній установі, належність до відповідної категорії, спосіб життя або інша обставина, яку можна підтвердити зовнішніми доказами.

Другий вимір — спосіб установлення. Він може бути атрибутивним або адюдикативним. За атрибутивного способу право виникає внаслідок наявності визначеної ознаки або документа без індивідуального оцінювання суті переконань. За адюдикативного способу уповноважений

орган оцінює докази й ухвалює індивідуальне рішення щодо відповідності заявника встановленому критерію.

Поєднання двох вимірів утворює чотири базові типи механізмів верифікації:

| Предмет перевірки | Атрибутивний спосіб | Адюдикативний спосіб |
|---|---|---|
| **Внутрішній** | декларативна модель | комітетська модель |
| **Зовнішній** | статусна модель | доказова модель |

***Джерело:*** *авторська розробка.*

Відмінність між цими чотирма конструкціями має практичне значення, оскільки кожна з них по-різному розподіляє ризик помилки та витрати на перевірку.

Під похибкою першого роду в цьому дослідженні розуміється відмова особі, яка фактично відповідає матеріальному критерію. Під похибкою другого роду — надання звільнення або відстрочки особі, яка відповідному критерію фактично не відповідає. Окремою характеристикою є інтрузивні витрати — ступінь втручання держави у внутрішню сферу особи під час перевірки її переконань.

Зазначена модель дає змогу порівнювати ізраїльські механізми не за їхніми формальними назвами, а за структурою процедури верифікації.

**Декларативна модель: звільнення за статтею 40**

Стаття 40 Закону про службу оборони встановлює спеціальний механізм для жінки, яка заявляє, що релігійні переконання не дозволяють їй проходити військову службу. Для отримання звільнення вона подає декларацію, засвідчену суддею або уповноваженою релігійною інституцією [50].

Декларація охоплює релігійні переконання заявниці та дотримання нею релігійного способу життя, зокрема правил кашруту вдома і поза домом, утримання від пересування транспортом у Шабат та інших відповідних практик. Рівень релігійності поглиблено перевіряється переважно у випадках, коли заявниця походить із нерелігійного середовища.

У 2020 році про звільнення з релігійних мотивів заявили 18 900 жінок. Попередню відмову отримали 219 заявниць, тобто рівень схвалення на першому етапі перевищив 98 %. Спеціальна робоча група, створена 2021 року для розгляду підозрілих випадків, скасувала звільнення лише п’яти жінок [57].

Таким чином, декларативний характер механізму зумовлений передусім особливістю предмета перевірки. Оскільки предметом залишається внутрішнє переконання, безпосереднє встановлення якого державою є складним, засвідчення відповідної обставини значною мірою передається релігійній інституції.

У межах запропонованої моделі це відповідає поєднанню “внутрішній предмет × атрибутивний спосіб”. Така конструкція знижує рівень безпосереднього втручання держави у сферу переконань особи, однак підвищує ризик похибки другого роду. Додатковою особливістю механізму є відсутність повноцінної повторної верифікації: звільнення за статтею 40 виключене з-під загального механізму перегляду в разі виникнення підозри щодо неправдивості первісної заяви.

Отже, цей механізм має переважно одномоментний характер. Його додатковою проблемою є різне становище жінок залежно від їхньої конфесійної належності: представниці неортодоксальних течій юдаїзму, інших релігій або особи з нерелігійними пацифістськими переконаннями не мають повністю аналогічного шляху отримання звільнення.

**Доказова модель: звільнення за статтею 39**

Звільнення за статтею 39 охоплює випадки, пов’язані з міркуваннями совісті або релігійним

способом життя родини, і, на відміну від статті 40, передбачає необхідність доведення відповідних обставин. Принципова відмінність між цими нормами полягає в тому, що за статтею 40 достатньо заяви, тоді як застосування статті 39 потребує підтвердження відповідної підстави. При цьому предметом доведення є не щирість віри особи як її внутрішній стан, а зовнішньо встановлювана обставина — релігійний спосіб життя родини, який не допускає проходження військової служби жінкою [50].

Важливе значення має траєкторія трансформації цього механізму: від декларативної моделі 1949 року до необхідності доведення з 1952 року та від категорії "релігійного переконання" до "релігійного способу життя родини" у 1978 році. Таким чином, відбувся рух одночасно за двома вимірами запропонованої моделі — від атрибутивного до адюдикативного способу встановлення та від внутрішнього до зовнішнього предмета перевірки.

У межах запропонованої типології це означає заміну безпосереднього оцінювання внутрішнього переконання перевіркою зовнішньо спостережуваного способу життя. Така конструкція зменшує ризик похибки другого роду та інтрузивні витрати, однак створює специфічний ризик похибки першого роду: особа, чиї індивідуальні переконання відрізняються від релігійного способу життя її родини, опиняється в менш сприятливому становищі, ніж особа, індивідуальна позиція якої збігається з позицією сімейного середовища. Отже, конструкція фактично орієнтована на підтвердження належності до певного релігійного укладу, а не виключно на встановлення індивідуального сумління.

**Статусна модель: "Торато умануто"**

Особа, яка підписує декларацію про те, що вивчення Тори є її заняттям, не доводить власну віру як внутрішнє переконання. Вона підтверджує зовнішньо встановлювані обставини: зарахування до визнаної установи, фактичне навчання та невиконання оплачуваної роботи. Відстрочка поновлюється періодично до досягнення встановленого віку звільнення від проходження військового обов'язку — 29 років.

Статус визнаної установи є ключовим елементом цієї конструкції та становить найближчий структурний аналог окремих українських механізмів. Перелік визнаних духовних навчальних закладів складає міністр оборони. Історично визнання установи для цілей відстрочки було пов'язане з державним бюджетним фінансуванням єшив. Установа, виключена з відповідного переліку, втрачає можливість забезпечувати відстрочку своїм учням, унаслідок чого вони повинні або перейти до іншої визнаної установи, або набути статусу осіб, які підлягають призову.

Масштаб застосування механізму зріс із 400 осіб у 1948 році до понад 60 тис. За оцінкою Високого суду справедливості в рішенні від 25 червня 2024 року, близько 63 тис. харедім підлягали призову [51]. Фактичне виконання рішення залишалося обмеженим: із перших десяти тисяч надісланих повідомлень до військової служби вступили близько 2 % осіб [58], а встановлені показники призову оцінювалися як недостатні для істотної зміни ситуації [59].

Контроль за фактичною відвідуваністю єшив протягом тривалого часу залишався неефективним. У звіті Державного контролера Ізраїлю від 14 березня 2018 року було констатовано відсутність дієвих механізмів моніторингу учнів єшив, які отримали відстрочку [60].

Оскільки однією з умов збереження відстрочки була відмова від світської роботи та освіти, відповідна конструкція спричиняла також економічні наслідки. Заборона працевлаштування в поєднанні з ризиком призову в разі припинення навчання в єшиві системно відтерміновувала вихід харедімних чоловіків на ринок праці, унаслідок чого частина з них починала трудову діяльність у старшому віці без достатньої світської освіти та професійного досвіду [20].

У межах запропонованої моделі "Торато умануто" є реалізацією конструкції "зовнішній предмет × атрибутивний спосіб". Держава не досліджує внутрішні переконання особи, а перевіряє її статус. Інтрузивні витрати при цьому є мінімальними, а ризик похибки першого роду — відносно низьким. Основна вразливість механізму зосереджується в якості обраного

замінника: зарахування до єшиви є достовірною ознакою відповідного способу життя лише за умови належного контролю фактичного навчання.

Механізм зазнав найбільш масштабної кризи серед чотирьох досліджуваних моделей, однак характер цієї кризи принципово відрізнявся: її наслідки піддавалися кількісному вимірюванню. Це дало змогу описати проблему, винести її на судовий розгляд і надалі коригувати параметри механізму.

Зміни № 28 від 14 липня 2026 року вперше за тривалий період функціонування механізму встановили конкретні критерії: навчання не менше 45 годин на тиждень у єшиві або 40 годин у колелі поза офіційними канікулами; заборону додаткової оплачуваної роботи; письмове засвідчення учня та керівника єшиви; обов'язок керівника єшиви щомісяця до 14 числа повідомляти військові органи про осіб, які припинили навчання; призначення міністром оборони інспекторів, які за підтримки інспекційної системи Міністерства освіти проводять фізичні перевірки відвідуваності кожної установи раз на три місяці; попередження установи, якщо встановлено відсутність щонайменше 20 % учнів, та виключення її з переліку визнаних у разі повторного порушення [52].

Показово, що деталізований режим контролю було запроваджено в нормативному акті, який водночас призупиняв відповідальність. Це узгоджується зі спостереженням, отриманим у межах проведеного порівняння: механізми, що передбачають повторну верифікацію, демонструють здатність до параметричного коригування без необхідності повного перегляду матеріального права. Водночас на матеріалі одного правопорядку цей зв'язок слід розглядати як встановлену в межах досліджуваного випадку закономірність, а не як універсальний причинний закон.

**Комітетська модель: Комітет совісті**

Комітет совісті складається з чотирьох офіцерів та одного цивільного науковця і розглядає близько десяти справ на рік. Участь адвоката під час розгляду не допускається [21; 25].

Звільнення надається у випадку повного пацифізму, тобто заперечення будь-якої військової служби в будь-якій армії, і не надається у випадку вибіркової відмови, пов'язаної з незгодою з конкретною державною або військовою політикою. У 2002 році під час розгляду справи "Zonschein v. Judge Advocate General" суд зазначив, що визнання вибіркової відмови могло б послабити зв'язки, які об'єднують суспільство, та кваліфікував відмову від служби на контрольованих територіях як вибіркову [26].

У 1998–2000 роках звільнення отримали 9,5 % заявників [21]. Комітет ООН з прав людини звертав увагу на недостатню незалежність цього органу, зокрема з огляду на те, що до його складу входить лише один цивільний член, та рекомендував забезпечити належні процедури слухання й оскарження [61].

У запропонованій типології це єдина модель, у якій поєднуються внутрішній предмет перевірки та адюдикативний спосіб установлення. Заявник повинен розкривати власні переконання перед органом, у складі якого переважають військовослужбовці, що збільшує інтрузивні витрати. Одночасно відсутність безпосередньо спостережуваних ознак внутрішнього стану створює ризик похибки першого роду. Перевагою механізму є можливість зменшення похибки другого роду завдяки індивідуальному оцінюванню заяви.

Комітетська модель функціонує протягом тривалого часу без масштабних структурних криз. Проте невелика кількість справ — близько десяти на рік — означає, що вона не зазнає такого політичного та адміністративного навантаження, як статусна модель. Водночас механізм не був істотно переглянутий попри міжнародну критику щодо незалежності органу [61] і за своїм складом не відповідає процедурному орієнтиру, сформульованому Європейським судом з прав людини у справі "Papavasilakis v. Greece" [17].

**Порівняльна оцінка та відповідність міжнародним стандартам**

Проведений аналіз дає змогу зіставити чотири механізми за єдиним набором змінних.

**Таблиця 3.** Чотири механізми за змінними дослідження

| Змінна | Декларативна (ст. 40) | Доказова (ст. 39) | Статусна (“Торато умануто”) | Комітетська |
|---|---|---|---|---|
| **Предмет перевірки** | Внутрішній | Зовнішній | Зовнішній | Внутрішній |
| **Спосіб встановлення** | Атрибутивний | Адюдикативний | Атрибутивний | Адюдикативний |
| **Суб’єкт рішення** | Рабинат і призовне бюро | Комісія зі звільнення | Призовне бюро та інспектори | Комітет із чотирьох офіцерів і одного цивільного |
| **Інтрузивні витрати** | Низькі | Середні | Мінімальні | Максимальні |
| **Похибка першого роду** | Низька | Середня | Низька | Висока |
| **Похибка другого роду** | Висока, невимірювана | Середня | Висока, вимірювана | Низька |
| **Повторна верифікація** | Відсутня; перегляд заборонено законом | Відсутня | Наявна: поновлення та інспекція | Відсутня |
| **Рівень схвалення** | Понад 98 % (2020) | Немає відкритих даних | Фактично автоматичний до 2024 року | 9,5 % (1998–2000) |
| **Реакція на кризу 2023–2026 років** | Відсутня | Відсутня | Повний цикл виправлення | Відсутня |

***Джерело:*** *авторська систематизація за нормативними актами.*

Зіставлення з європейськими стандартами виявляє основну процедурну вразливість ізраїльської системи. У справі “Papavasilakis v. Greece” Європейський суд з прав людини наголосив на значенні збалансованого складу органу, який розглядає заяви осіб, що відмовляються від військової служби за переконаннями, та констатував порушення в ситуації, коли фактичне оцінювання здійснювалося переважно представниками військових структур [17]. Ізраїльський Комітет совісті за своїм складом цьому процедурному орієнтиру не відповідає.

Натомість статусна та декларативна моделі демонструють інший підхід: держава мінімізує безпосереднє оцінювання внутрішнього сумління, замінюючи його перевіркою зовнішніх обставин або формалізованим підтвердженням відповідної підстави. Для предмета цього дослідження саме можливість заміни оцінювання щирості перевіркою об’єктивно встановлюваних обставин становить один із найбільш значущих елементів ізраїльського досвіду.

Отриманий результат має контрінтуїтивний характер. Найм’якший із досліджуваних механізмів — статусний, який тривалий час фактично автоматично забезпечував відстрочку десяткам тисяч осіб, — виявився єдиним, що після кризи отримав деталізований режим повторної верифікації. Найсуворіший механізм — комітетський, за якого переважна більшість заявників не отримувала звільнення, — структурно майже не змінився. У межах досліджуваного ізраїльського випадку це свідчить, що сама суворість первинного відбору не забезпечує здатності механізму до подальшого інституційного коригування.

**Види та форми проходження невійськової та адаптованої служби**

Верифікація визначає доступ до відповідного права, але не його зміст. Тому наступним етапом аналізу є визначення того, які саме форми служби пропонує ізраїльська держава особам, релігійні потреби яких несумісні зі стандартними умовами її проходження. Відповідні механізми

доцільно розглядати за ступенем їх віддалення від звичайної бойової служби — від пристосування умов військової служби до повної відсутності військового зобов'язання.

**Пристосування умов військової служби: військовий рабинат**

Основою системи релігійних пристосувань є Військовий рабинат (Рабанут Цваї), створений разом з Армією оборони Ізраїлю у 1948 році. Він має статус окремої бригади, а його персонал представлений у військових підрозділах і на базах.

Військовий рабинат виконує три основні функції: забезпечення кашруту та дотримання Шабату на військових базах; здійснення релігійних обрядів, зокрема ідентифікації та поховання загиблих відповідно до галахи; проведення освітньої роботи.

Рабинат здійснює нагляд за дотриманням вимог кашруту на армійських кухнях. Відповідно до оновлених настанов, кожна кухня, їдальня або торговий автомат підлягають сертифікації рабинатом, тоді як раніше достатнім було повідомлення. Харчові пожертви також потребують затвердження Головного військового рабина [62].

Керівним принципом для військовослужбовців, які дотримуються Шабату, є *пікуах нефеш* — збереження життя, що має пріоритет над приписами Шабату, якщо виконання відповідної військової функції може врятувати життя. Таке розв'язання є специфічним для юдейської релігійної традиції та не має прямого аналога в тих християнських традиціях, для яких дотримання суботнього спокою має інше доктринальне значення. Військовослужбовцям дозволяється відпустка з таким розрахунком, щоб вони могли прибути додому за дві години до початку Шабату замість однієї [62]. Водночас Головний рабин Ізраїлю Кальман Бер заявляв, що загальний дозвіл порушувати Шабат заради підтримання морального духу військовослужбовців не становить *пікуах нефеш* [63].

Час ранкової буденної молитви подовжено з 40 до 45 хвилин. Забезпечується також можливість формування міньянів — молитовних зібрань щонайменше десяти чоловіків.

Більшість підрозділів Армії оборони Ізраїлю є змішаними. Військовослужбовці, які дотримуються суворих норм релігійної скромності, зокрема обмежень щодо фізичного контакту з особами протилежної статі, можуть стикатися в такому середовищі з труднощами. Саме необхідність забезпечення сумісності військової служби з відповідним релігійним способом життя, а не заперечення застосування сили, стала однією з основних причин створення спеціалізованих підрозділів.

**Спеціальні підрозділи для харедімних військовослужбовців**

Батальйон "Нецах Єгуда" — 97-й батальйон, спочатку сформований у складі бригади "Кфір", — було створено у 1999 році. Він розпочинав діяльність із 30 військовослужбовців, а надалі його чисельність перевищила тисячу осіб. На базах підрозділу забезпечується дотримання підвищених стандартів кашруту. Організація служби також спрямована на мінімізацію контактів, які відповідно до галахи вважаються неприйнятними. Комплектування підрозділу здійснюється на добровільній основі.

Рота "Томер" діє у складі бригади "Ґіваті", а рота "Хец" — у 202-му батальйоні десантних військ. У 2024 році було створено бригаду "Хашмонаїм" під командуванням полковника Авіноама Емуни з потенційною чисельністю до чотирьох тисяч військовослужбовців. Станом на 2025–2026 роки її підрозділи діяли в бойових умовах [64]. Того ж періоду було сформовано перший спеціальний підрозділ авіаційних техніків для чоловіків із харедімної спільноти.

Принципово важливо, що жоден із цих підрозділів не є формою альтернативної (невійськової) служби в українському розумінні. Йдеться про повноцінну військову, зокрема бойову, службу з адаптованими умовами. Особа, яка вступає до такого підрозділу, не відмовляється від військової служби або носіння зброї, а погоджується виконувати військовий обов'язок за умов, сумісних із власним релігійним способом життя. Отже, пристосування усуває або зменшує причину релігійного заперечення, але не замінює військового обов'язку.

Подібний підхід, за матеріалами статті, простежується і в Збройних Силах України. Зокрема, автор наводить приклади Окремого батальйону "Крим" та 48-го окремого штурмового батальйону імені Номана Челебіджіхана, сформованого переважно з представників кримськотатарського народу, значна частина якого сповідує іслам. Під час організації проходження військової служби враховуються релігійні потреби військовослужбовців, зокрема вимоги ісламського віровчення щодо харчування, створення умов для здійснення обов'язкових молитов (намазу) та поховання загиблих відповідно до мусульманських релігійних обрядів.

**Служба, поєднана з навчанням: гесдер і споріднені програми**

Програма "гесдер" ("домовленість") поєднує поглиблене вивчення Тори з військовою службою в межах національно-релігійної, а не харедімної спільноти. Її принципова відмінність від звичайної єшиви полягає в тому, що учні гесдеру мають статус військовослужбовців протягом усього циклу, включно з резервною службою, тоді як учні звичайних єшив, які користуються відповідною відстрочкою, військової служби не проходять.

Класичний цикл гесдеру триває п'ять років, із яких безпосередня військова служба становить близько 16 місяців. За даними, наведеними в статті, скорочений строк служби за програмою гесдер становить один рік і п'ять місяців, тоді як звичайні призовники-чоловіки проходять трирічну службу [42].

За даними об'єднання єшив-гесдер, у понад 60 єшивах навчаються більш як 10 тис. осіб. Майже всі вони проходять службу в бойових підрозділах. Визнання єшиви як гесдер здійснює армія спільно з об'єднанням "Ігуд Єшивот га-Гесдер". У серпні 2024 року міністр оборони схвалив створення семи нових єшив-гесдер, орієнтованих на харедімну спільноту.

Спорідненою є програма "Шилув", започаткована релігійним кібуцним рухом як альтернатива гесдеру, а також підготовча академія "Цавта", яка забезпечує підготовку харедімних юнаків до призову.

**Спеціалізовані та відкладені форми**

Програма "Шахар" орієнтована на технологічні та професійні спеціальності й розрахована передусім на одружених харедімних чоловіків, для яких проходження військової служби поєднується з набуттям професійної кваліфікації.

Програма "Шлав бет" призначена для осіб віком понад 26 років. Вона передбачає дво-тритижневу базову військову підготовку з подальшою інтеграцією до резервних і тилових підрозділів та забезпеченням можливості дотримуватися розкладу молитов і вимог кашруту. Після 7 жовтня 2023 року через цей механізм, за наведеними у статті даними, зареєструвалося близько тисячі осіб.

**Національна та цивільна служба: чому це не заміна обов'язку**

Шерут леумі (національна служба) є формою служби, доступною особам віком від 17 до 24 років, які вже отримали звільнення від військової служби або не підлягають призову. Строк такої служби становить від 12 до 24 місяців за навантаження 30–40 годин на тиждень.

Сфери діяльності охоплюють спеціальну освіту, лікарні, геріатричні заклади, роботу з молоддю групи ризику, культуру, охорону довкілля та інші суспільно корисні напрями. Учасники отримують щомісячну виплату, а після завершення служби — пакет пільг, аналогічний передбаченому для військовослужбовців небойових спеціальностей.

Станом на 2024 рік у системі перебувало близько 19 тис. волонтерів, серед яких 13 500 євреїв, 5500 арабів і друзів, 1500 харедім та 2000 представників особливих груп [65].

Принципове значення має юридична природа цього механізму. Шерут леумі не замінює військового обов'язку. Це добровільна програма для осіб, які вже отримали звільнення від військової служби або не підлягають призову. Особа не має суб'єктивного права вимагати направлення на національну службу замість проходження військової служби.

Отже, проведений аналіз підтверджує центральне для статті розмежування: в Ізраїлі відсутня обов'язкова альтернативна невійськова служба в тому значенні, у якому цей інститут

передбачений українським законодавством. Amnesty International зазначає, що ізраїльське право та державна політика не забезпечують більшості осіб, які відмовляються від військової служби за переконаннями, можливості проходження альтернативної цивільної служби [10].

Особа, визнана Комітетом совісті, отримує звільнення від військової служби, а не направлення на альтернативну цивільну службу. Якщо відповідні підстави не визнаються, особа залишається зобов'язаною проходити військову службу та може нести передбачену законом відповідальність за відмову від її проходження.

У цьому аспекті українська конструкція принципово відрізняється від ізраїльської: альтернативна служба в Україні юридично визначена саме як заміна виконання військового обов'язку, а не як добровільна діяльність після отримання звільнення. Тому ізраїльський досвід може становити інтерес передусім щодо організаційного забезпечення — функціонування цивільного органу управління, визначення місць проходження служби та післяслужбових гарантій, — але не як безпосередня модель юридичної природи альтернативної служби.

**Свідки Єгови, адвентисти та євангельські християни: конфесії, що користуються правом на альтернативну службу**

Оскільки українська модель побудована навколо переліку конфесій, доцільно окремо розглянути становище відповідних релігійних груп в обох державах. Такий аналіз виконує подвійну функцію: пояснює, чому ізраїльська система структурно не стикається з проблемою, яка є гострою для України, та водночас демонструє, що український перелік конфесій не відображає фактичного ставлення всіх їхніх представників до військової служби.

**Ситуація в Ізраїлі**

Свідки Єгови та адвентисти в Ізраїлі представлені порівняно невеликими громадами. Свідки Єгови діють на цій території з 1919–1920 років. За самозвітами організації, чисельність вісників становить близько двох тисяч осіб у 34–38 зборах, причому дані різних публікацій самої організації дещо відрізняються [66]. Церква адвентистів сьомого дня, за даними офіційного щорічника, налічує 842 члени у 15 громадах [67]. Адвентистська громада зростала переважно внаслідок міграції — російської, румунської, африканської та філіппінської [68].

Жодна з цих двох конфесій не належить до системи визнаних релігійних спільнот, успадкованої від османського міллету та британського мандату, яка охоплює юдаїзм, іслам, друзів, віру бахаї та десять християнських церков. Одним із наслідків такого невизнання є відсутність можливості укладати шлюби, здійснювати розлучення та поховання через власні релігійні структури. Свідки Єгови з 2000 року домагаються офіційного визнання. Їхню заявку було відхилено у 2014 році, а у 2022 році відповідний запит відхилив Міністерський комітет з внутрішніх справ, після чого Верховний суд відхилив петицію.

Питання військової служби для цих громад виникає лише частково, що зумовлено структурою ізраїльського призову. Оскільки військовий обов'язок поширюється передусім на євреїв, друзів і черкесів, значна частина адвентистів — трудові мігранти та араби — обов'язковому призову не підлягає. Проблема виникає, зокрема, щодо етнічних євреїв, які стали Свідками Єгови.

Механізм, застосовуваний до цієї категорії, має важливе значення для запропонованої типології. За наведеними в статті даними, молоді Свідки Єгови подають до армії формальний лист із підтвердженням хрещення та членства в громаді й отримують звільнення, яке поновлюється щороку приблизно до 30-річного віку, після чого відбувається остаточне зняття з обліку. Речник армії пояснював відповідний механізм належністю заявника до особливої спільноти [69]. Державний департамент США уточнював, що юридично йдеться не про визнання індивідуального права на відмову від військової служби за переконаннями, а про щорічні відстрочки; саме тому Свідки Єгови не мають доступу до програми національної цивільної служби [70].

Отже, представники цієї категорії не проходять процедуру перед Комітетом совісті. Предметом верифікації є не ступінь пацифістських переконань особи, а її членство в релігійній

громаді. У межах запропонованої типології це наближає відповідний механізм до статусної, а не комітетської моделі.

Показово також, що доктринально Свідки Єгови не визначають себе як пацифістів, тому критерій повного пацифізму не відображає специфіку їхньої позиції. За матеріалами, використаними автором статті, Ізраїль не фігурує серед держав, у яких Свідків Єгови ув'язнюють за відмову від військової служби, а задокументованих випадків їхнього ув'язнення у військових в'язницях автором не виявлено.

Таким чином, відсутність в Ізраїлі проблеми, аналогічної українській, пояснюється поєднанням трьох чинників: етноконфесійною структурою призову, малою чисельністю відповідних громад та застосуванням до них статусного механізму замість індивідуального оцінювання переконань. Жоден із цих чинників повною мірою не відтворюється в українських умовах.

**Ситуація в Україні: перелік не є картою відмови**

Український перелік 1999 року містить десять релігійних організацій, однак фактичне ставлення їхніх представників до військової служби істотно відрізняється. Це має принципове значення для проєктування механізму верифікації.

Свідки Єгови послідовно відмовляються від проходження військової служби. Саме на представників цієї конфесії припадає переважна більшість кримінальних проваджень, наведених у матеріалах статті: 1021 провадження з 24 лютого 2022 року, переважно за статтею 336 Кримінального кодексу України [4].

Адвентисти сьомого дня займають іншу позицію. Доктринально ця церква історично орієнтується на неозброєну службу, а не на повну відмову від будь-якої служби: від 1864 року адвентисти допускають проходження служби в небойових, насамперед медичних, ролях. Частина вірян відмовляється від носіння зброї. Показовою в матеріалах статті є справа Дмитра Зелінського, засудженого до трьох років позбавлення волі за статтею 336 Кримінального кодексу України, який заявляв про готовність проходити альтернативну невійськову службу [9]. За наведеними в статті даними, щодо представників цієї конфесії було відкрито 83 провадження [4].

Баптисти та п'ятидесятники демонструють іншу практику. Попри їх формальне включення до переліку 1999 року, представники цих конфесій проходять службу у Збройних Силах України. За наведеним у рукописі свідченням військового капелана й пастора Анатолія Кушнірчука, до семи тисяч баптистів були мобілізовані або підписали контракт, кілька десятків служили капеланами чи помічниками капеланів, а ще 120 капеланів діяли на добровільних засадах.

Водночас військове капеланство не є формою альтернативної служби. Капелан має статус військовослужбовця за контрактом та відповідне матеріальне, медичне й соціальне забезпечення.

Проведений аналіз свідчить, що український перелік конфесій не є картою фактичної відмови від військової служби. Він одночасно охоплює релігійні групи, представники яких повністю відмовляються від військової служби, групи, які допускають неозброєну службу, та групи, представники яких проходять військову службу зі зброєю.

Отже, сама належність до релігійної організації, включеної до переліку, не є достатньо точним замінником для встановлення індивідуальної позиції особи. Такий критерій може охоплювати особу, переконання якої фактично не перешкоджають військовій службі, і водночас виключати особу поза межами переліку, чиї переконання реально несумісні з носінням або застосуванням зброї. Це виявляє структурне обмеження чинної моделі.

**Паралелі між українським та ізраїльським регулюванням**

Порівняння двох правопорядків доцільно здійснювати функціонально — через зіставлення способів розв'язання однакових регуляторних завдань, а не через формальне зіставлення назв правових інститутів.

**Український відповідник статусної моделі: бронювання священнослужителів**

Найближчим українським аналогом ізраїльського механізму “Торато умануто” за структурою верифікації є не альтернативна служба, а механізм бронювання священнослужителів.

Відповідний механізм регулюється наказами Державної служби України з етнополітики та свободи совісті: наказом від 5 лютого 2025 року № Н-21/11, яким затверджено критерії визначення релігійної організації як критично важливої, та актами щодо формування відповідного переліку, включно з його редакцією від 8 травня 2026 року № Н-72/11 [54; 55].

Динаміка переліку є показовою. Спочатку він охоплював 7736 організацій, наприкінці січня 2026 року — 9216, а оновлений перелік від 8 травня 2026 року — 10 922 юридичні особи. Перевірці підлягали 30 148 релігійних організацій [71]. Станом на 25 липня 2026 року, за даними, наведеними в статті, було заброньовано 7588 священнослужителів, із яких 5391 — керівники та 2197 — працівники, у тому числі п’ять осіб, відряджених за кордон.

Релігійна організація подає підтвердження працевлаштування священнослужителя, його статусу відповідно до внутрішніх настанов та штатний розпис. Критерії включають державну реєстрацію, неприбутковий статус, наявність установленої звітності та незалежність від структур, афілійованих із державою-агресором. Основною причиною невключення до оновленого переліку, за матеріалами статті, стало неподання щорічного звіту про використання доходів неприбуткової організації.

Структурна подібність з ізраїльським механізмом полягає в тому, що в обох випадках предметом перевірки є не внутрішні переконання, а статус. Правова можливість виникає внаслідок належності особи до установи, включеної до визначеного державою переліку. Виключення установи з такого переліку впливає на можливість її представників користуватися відповідним механізмом. Передбачено також періодичне поновлення статусу.

У межах запропонованої типології обидві конструкції відповідають моделі “зовнішній предмет × атрибутивний спосіб”.

Водночас бронювання священнослужителів не є механізмом реалізації свободи совісті. Його правова логіка має функціональний характер: особа не залучається до військової служби через визнання її діяльності критично важливою, а не тому, що релігійні переконання унеможливлюють виконання військового обов’язку. Отже, юридичні підстави двох інститутів різні, хоча архітектура верифікації має структурну подібність. Для порівняльного аналізу це означає можливість запозичення архітектури перевірки, але не самої матеріально-правової підстави.

**Відстрочка здобувачам освіти та статус духовного навчального закладу**

Другий український механізм має ще ближчу структурну аналогію з ізраїльським, оскільки безпосередньо стосується навчання. Водночас він демонструє, яким чином формальний статус навчальної установи може впливати на практичну реалізацію права, прямо передбаченого законом.

Частина друга статті 11 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” встановлює, що громадяни, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочення проходження військової служби, оподаткування та включення часу навчання до трудового стажу в порядку й на умовах, установлених для студентів державних навчальних закладів.

Водночас постанова Кабінету Міністрів України № 560 від 16 травня 2024 року визначила документом для підтвердження права на відстрочку як здобувача освіти довідку, сформовану в Єдиній державній електронній базі з питань освіти [56]. Така довідка формується за умови наявності відповідного закладу в системі суб’єктів освітньої діяльності та виконання передбачених для цього нормативних вимог.

У статті звертається увага на проблему духовних навчальних закладів, які не мають відповідної ліцензії. У червні 2024 року УЦХВЄ звернулася до Прем’єр-міністра України з проханням внести зміни до постанови № 560 та передбачити можливість подання до територіальних центрів комплектування документів про навчання у вищих духовних навчальних

закладах. Звернення було розглянуто ДЕСС спільно з МОН, Мін'юстом та МОЗ, що відображено в листі ДЕСС № 4391/11-09/24 від 26 липня 2024 року. Відповідно до наведеної в статті позиції, для користування правами, передбаченими частиною другою статті 11, духовному навчальному закладу пропонувалося здійснювати діяльність відповідно до законодавства про вищу освіту та пройти ліцензування за спеціальністю 041 "Богослов'я".

Окреме значення має судова практика щодо підтвердження права здобувачів духовної освіти на відстрочку від призову під час мобілізації. Рішенням Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 3 грудня 2024 року у справі № 160/27062/24, яке, за даними статті, набрало законної сили 10 лютого 2025 року, ТЦК та СП було зобов'язано надати відстрочку студенту неліцензованого духовного навчального закладу — семінарії Православної Церкви України — попри відсутність довідки з ЄДЕБО [72]. Суд виходив із того, що метою довідки є підтвердження факту здобуття освіти, а відповідний факт може встановлюватися також іншими належними, допустимими та достовірними доказами.

Порівняння з ізраїльським механізмом виявляє як структурну паралель, так і принципову відмінність. Паралель полягає в тому, що право особи пов'язується не з оцінюванням її внутрішніх переконань, а зі статусом навчальної установи. У межах запропонованої типології це є різновидом статусної моделі верифікації.

Відмінність полягає в інституційному способі визнання відповідної установи. Ізраїль використовує окремий механізм визнання духовних навчальних закладів для цілей військового обов'язку, орієнтований безпосередньо на статус єшиви. В Україні окремого переліку духовних навчальних закладів для цілей відстрочки, за матеріалами статті, немає, а практична можливість підтвердження статусу здобувача освіти пов'язана із загальною системою регулювання освітньої діяльності.

**Зведене порівняння**

Результати проведеного аналізу узагальнено в таблиці 4.

**Таблиця 4. Порівняння за спільними змінними**

| Змінна | Україна | Ізраїль | Пояснення розбіжності |
|---|---|---|---|
| **Конституційне закріплення права** | Пряме (ч. 4 ст. 35) | Відсутнє; виводиться з Основного закону про людську гідність і свободу | Ізраїль не має писаної конституції |
| **Заміна обов'язку невійськовою службою** | Передбачена законом | Відсутня | Ізраїльські механізми виводять з-під обов'язку, а не замінюють його |
| **Предмет перевірки за законом** | Внутрішній: істинність переконань | Переважно зовнішній | Ізраїль пройшов еволюцію від внутрішнього до зовнішнього предмета у 1952 і 1978 роках |
| **Коло носіїв права** | Закритий перелік десяти конфесій | Чотири окремі механізми для різних категорій | Обидві конструкції мають обмеження щодо стандарту Загального коментаря № 22 |
| **Статусні механізми** | Бронювання священнослужителів; відстрочка здобувачам освіти духовних навчальних закладів | "Торато умануто"; щорічні відстрочки для окремих груп | Архітектура подібна, підстави різні |
| **Контроль проходження** | Детально врегульований | Запроваджений у статусній моделі лише у 2026 році | Український законодавець опрацював контроль проходження, ізраїльський — контроль доступу |

| Змінна | Україна | Ізраїль | Пояснення розбіжності |
|---|---|---|---|
| **Дія під час війни** | Альтернативна служба фактично недоступна; відстрочки діють | Механізми продовжують діяти | Український механізм був прив'язаний до інституту строкової служби, який згодом вилучено з правового поля |
| **Пристосування умов служби** | Обмежене: капеланство | Розвинуте: рабинат, спеціальні підрозділи | Відмінність інституційних моделей |
| **Відповідальність за відмову** | Кримінальна (ст. 336 КК України) | Військове ув'язнення; статус ухилянта | Різні правові механізми реагування на невиконання військового обов'язку |

***Джерело:*** *складено автором за законодавством України та Держави Ізраїль.*

Матриця виявляє розбіжність, яка не зводиться лише до різного ступеня розвитку двох систем. Україна та Ізраїль детальніше опрацювали різні складові відповідного механізму. Ізраїль сформував декілька процедур контролю доступу для різних категорій осіб, тоді як контроль подальшого дотримання умов тривалий час залишався менш розвиненим і був істотно деталізований у статусній моделі лише у 2026 році. Україна, навпаки, докладніше врегулювала процедури проходження альтернативної служби, тоді як механізм доступу значною мірою пов'язаний із належністю до нормативно визначеного переліку релігійних організацій.

Це дає змогу пояснити одну з основних відмінностей — фактичну недоступність альтернативної служби під час мобілізації в Україні. За логікою статті, вона пов'язана з тим, що український механізм був законодавчо прив'язаний до строкової військової служби, поняття якої надалі було вилучене з правового поля [2; 3]. Ізраїльські механізми не мали аналогічної інституційної прив'язки, тому продовжували функціонувати в умовах бойових дій.

У цьому контексті автор звертається також до позиції Касаційного кримінального суду у справі № 573/406/24 щодо відмови від запропонованих невійськових посад із мотивів необхідності носіння військового однострою та отримання грошового забезпечення від Міністерства оборони [5]. Відповідна проблематика співвідноситься з висновком Венеційської комісії щодо необхідності забезпечення права на відмову від військової служби за переконаннями [6].

Ізраїльський досвід у цьому аспекті демонструє інший варіант інституційної архітектури: національно-цивільна служба організаційно відокремлена від військового управління. Отже, порівняння дає підстави розглядати підпорядкування та організаційну структуру цивільної служби як окремий параметр правового механізму, який необхідно враховувати під час розроблення української моделі.

## *Обговорення*

Отримані результати потребують зіставлення з наявними науковими позиціями, а також перевірки можливих альтернативних пояснень установлених закономірностей.

**Щодо співвідношення з попередніми дослідженнями.** Еволюція ізраїльського законодавства у 1952 та 1978 роках у літературі описувалася переважно як посилення вимог до заявниці [36]. Запропонована в цьому дослідженні аналітична модель дає змогу уточнити таку інтерпретацію. Зміни полягали не лише в посиленні або послабленні вимог, а насамперед у трансформації предмета перевірки: від внутрішнього релігійного переконання до зовнішньо встановлюваного релігійного способу життя. Одночасно відбувся перехід від атрибутивного до адюдикативного способу встановлення відповідних обставин. Отже, суворість перевірки та її предмет є різними параметрами, які доцільно аналізувати окремо.

**Щодо ролі судового контролю.** Ізраїльський досвід демонструє значну роль

конституційної юрисдикції в тривалому перегляді правового регулювання відстрочок від військової служби. Високий суд справедливості неодноразово визнавав проблемними відповідні законодавчі конструкції, однак сам судовий контроль не забезпечив остаточного нормативного врегулювання питання. Фактичні показники призову харедім тривалий час залишалися низькими, а законодавче регулювання неодноразово змінювалося [37–40; 51].

Цей досвід має значення для оцінювання можливих наслідків проваджень у Конституційному Суді України щодо заміни виконання військового обов'язку під час мобілізації альтернативною (невійськовою) службою [9]. Судове рішення може встановити конституційно-правові межі відповідного регулювання, однак створення повноцінної адміністративної процедури потребує законодавчого врегулювання. Отже, судовий контроль і законодавче конструювання механізму слід розглядати як взаємопов'язані, але функціонально різні елементи правового регулювання.

**Щодо аргументу організаційної неготовності.** У межах ізраїльських судових проваджень Армія оборони Ізраїлю посилалася на інфраструктурні обмеження щодо можливості прийняття значної кількості харедімних рекрутів. Суд не визнав саму наявність таких обмежень достатньою підставою для збереження невизначеного правового режиму.

Для українського контексту це означає, що аргумент про організаційну неготовність до запровадження альтернативної (невійськової) або неозброєної військової служби в умовах воєнного стану потребує окремої фактичної та нормативної оцінки. Ізраїльський випадок не дає підстав автоматично переносити відповідний висновок на Україну, однак демонструє необхідність розмежовувати об'єктивні організаційні обмеження та відсутність належно сформованого правового механізму.

**Щодо альтернативних пояснень отриманого результату.** Виявлений у дослідженні зв'язок між повторною верифікацією та здатністю статусного механізму до подальшого коригування може мати декілька конкурентних пояснень.

Перше пояснення пов'язане з масштабом. Статус "Торато умануто" охоплював близько 60 тис. осіб, тоді як кількість щорічних жіночих звільнень за релігійними підставами становила близько 18 900. Масштаб статусного механізму міг сам по собі створювати значно більший політичний та адміністративний тиск. Водночас сукупна кількість жіночих звільнень за тривалий період також є значною, однак не спричинила аналогічного циклу інституційного перегляду. Одним із можливих пояснень цієї відмінності є те, що недоліки статусної моделі піддавалися кількісному вимірюванню, тоді як масштаб похибки декларативної моделі встановити значно складніше.

Друге пояснення полягає в тому, що саме статусний механізм утратив законодавчу основу в червні 2023 року. Це є суттєвим альтернативним чинником і не може бути відкинуто на матеріалі одного випадку. Втрата законодавчої основи безпосередньо створила потребу в новому нормативному регулюванні. Водночас сама по собі вона не визначала, що новий механізм повинен набути форми деталізованого режиму періодичної перевірки та інспекції.

Тому встановлений у дослідженні зв'язок між повторною верифікацією та здатністю механізму до параметричного коригування слід розглядати як аналітично обґрунтовану закономірність, виявлену на матеріалі ізраїльського випадку, а не як доведений універсальний причинно-наслідковий зв'язок. Для його підтвердження необхідне подальше порівняння з іншими правопорядками.

**Щодо меж перенесення ізраїльського досвіду.** Ізраїльський та український випадки істотно відрізняються щонайменше за трьома параметрами: масштабом і політичною вагою груп, які претендують на звільнення або інший режим виконання військового обов'язку; змістом релігійного заперечення — захист релігійного способу життя та безперервності навчання в одному випадку і заперечення проти носіння або застосування зброї в іншому; а також характером правового та безпекового контексту.

Тому безпосереднє перенесення ізраїльських правових інститутів в українську систему було б методологічно необґрунтованим. Предметом можливого запозичення можуть бути передусім конструктивні принципи: розмежування різних правових інститутів; перехід від оцінювання внутрішньої щирості до перевірки зовнішньо встановлюваних обставин; застосування повторної верифікації; пристосування умов військової служби; організаційне відокремлення цивільної служби від військового управління.

Окремо автор звертає увагу на використання неврегульованості цього питання Росією для зовнішньої дискредитації України [73]. Цей аргумент не становить самостійного доказу ефективності тієї чи іншої правової моделі та належить передусім до сфери політичного й інформаційного контексту. Тому він не впливає на основні наукові висновки дослідження.

## *Висновки*

Проведене дослідження дає підстави сформулювати такі висновки.

**1. Ізраїльська модель не є моделлю обов'язкової альтернативної (невійськової) служби.** Ізраїль не має обов'язкової альтернативної (невійськової) служби в українському та європейському розумінні цього інституту. Проаналізовані механізми, пов'язані з релігійними підставами, передбачають звільнення від військової служби або відстрочку без виникнення зустрічного обов'язку проходити цивільну службу. Шерут леумі є добровільною програмою для осіб, які вже звільнені від військової служби або не підлягають призову. Тому ізраїльський досвід доцільно використовувати передусім для аналізу механізмів верифікації підстав, пристосування умов військової служби та організації цивільної служби, але не як безпосередню модель заміни військового обов'язку. Українська конструкція, відповідно до якої альтернативна (невійськова) служба є саме формою заміни виконання військового обов'язку, має іншу юридичну природу.

**2. Історична динаміка ізраїльського регулювання демонструє ризик інституційного розширення тимчасових винятків.** Механізм, запроваджений у 1948 році для приблизно 400 осіб, до 2024 року охопив близько 63 тис. осіб. Це свідчить про те, що вузький і первісно дискреційний виняток за відсутності чітких законодавчих критеріїв та належної процедури перегляду може з часом перетворитися на масштабний правовий інститут. Проблемним у цьому випадку було не саме існування винятку, а тривале збереження його в межах адміністративного розсуду без достатньої законодавчої формалізації.

**3. Запропонована двовимірна модель дає змогу виокремити чотири базові типи механізмів верифікації.** Їх утворює поєднання двох видів предмета перевірки — внутрішнього та зовнішнього — і двох способів установлення — атрибутивного та адюдикативного. Таким чином виокремлюються декларативна, доказова, статусна та комітетська моделі. Така типологія є результатом побудови аналітичної моделі й не претендує на вичерпний опис усіх можливих процедурних конструкцій. Жодна з моделей не здатна одночасно мінімізувати адміністративні та інтрузивні витрати, ризик відмови заявникові, який фактично відповідає матеріальному критерію, і ризик надання права особі, яка йому не відповідає. Отже, вибір механізму верифікації фактично означає вибір способу розподілу відповідних ризиків і витрат.

**4. На матеріалі ізраїльського випадку простежується зв'язок між повторною верифікацією та здатністю механізму до подальшого коригування.** Статусна модель, яка тривалий час характеризувалася порівняно м'яким доступом, після кризи 2023–2026 років отримала деталізований режим повторної перевірки, тоді як комітетська модель, що передбачає значно суворіший первинний відбір, істотно не змінилася попри міжнародну критику. Це дає підстави припустити, що здатність механізму до параметричного коригування може залежати не лише від суворості перевірки на вході, а й від наявності повторної верифікації протягом строку користування відповідним правом. Водночас ця закономірність

встановлена на матеріалі одного правопорядку і не доводить універсального причинно-наслідкового зв'язку. Для його перевірки необхідний аналіз ширшої вибірки держав.

**Практичні рекомендації для України**

**1. Розмежувати п'ять правових інститутів на рівні законодавчої техніки.** У нормативному регулюванні доцільно чітко розрізняти: звільнення від військового обов'язку; відстрочку; неозброєну службу у складі сил оборони; альтернативну (невійськову) службу; пристосування умов проходження військової служби. Змішування цих інститутів ускладнює правозастосування та призводить до некоректних порівнянь. Окремого опрацювання потребує можливість запровадження неозброєної служби у складі Збройних Сил України, Національної гвардії України та інших військових формувань для осіб, переконання яких несумісні саме з носінням або застосуванням зброї.

**2. Змінити предмет перевірки з внутрішнього на зовнішній, зберігши індивідуальний доступ до відповідного права.** Ізраїльський досвід демонструє можливість переходу від безпосереднього оцінювання "щирості" релігійного переконання до встановлення зовнішньо спостережуваних обставин, які підтверджують послідовність позиції заявника. Для України належність до релігійної організації з нормативного переліку може розглядатися як одна з доказових обставин, але не як єдина умова виникнення права. Для заявників, які не належать до організацій із такого переліку, доцільно передбачити індивідуальний розгляд у межах доказової, а не комітетської моделі.

При цьому предметом оцінювання має бути не богословський зміст віри і не "правильність" переконань, а сукупність зовнішньо встановлюваних обставин, які можуть підтверджувати сталість і послідовність позиції особи: тривалість належності до відповідної релігійної громади або іншої світоглядної спільноти; документально підтверджена участь у її діяльності; відомості, що підтверджують відповідну позицію до виникнення безпосереднього обов'язку проходити військову службу; послідовність поведінки заявника та інші належні докази. Перелік таких обставин має бути нормативно визначеним, але не вичерпним і не прив'язаним до обрядів конкретної конфесії.

**3. Використати наявні українські статусні механізми як архітектурний орієнтир.** Україна вже застосовує під час воєнного стану механізми, структурно подібні до статусної моделі: бронювання священнослужителів через ДЕСС та підтвердження права окремих категорій здобувачів освіти на відстрочку. Вони ґрунтуються на документальному підтвердженні статусу, визначенні уповноважених установ і можливості його періодичної перевірки. Тому під час розроблення нового механізму доцільно враховувати передусім уже наявну українську адміністративну архітектуру, а ізраїльський досвід використовувати як порівняльний матеріал.

Водночас потребує вирішення встановлена в дослідженні проблема здобувачів духовної освіти, які навчаються в закладах, що не інтегровані до загальної системи ліцензованої освітньої діяльності. Ізраїльський досвід демонструє один із можливих підходів — формування спеціального механізму визнання духовних навчальних закладів для цілей військового законодавства.

**4. Посилити значення повторної верифікації під час реалізації відповідного правового статусу.** Замість концентрації основного адміністративного ресурсу виключно на первинному встановленні "істинності" релігійних переконань доцільно передбачити можливість перевірки дотримання встановлених умов протягом строку користування відповідним правом або проходження альтернативної служби. Українське законодавство вже містить механізми контролю виконання обов'язків під час альтернативної служби, зокрема обмеження щодо сумісної діяльності, строки проходження служби та правові наслідки ухилення. Відповідно, подальше вдосконалення може бути спрямоване на визначення чіткого предмета, періодичності та процедурних гарантій повторної перевірки.

**5. Уточнити правові наслідки відмови та подання недостовірних відомостей.** Автор пропонує законодавчо врегулювати питання повторного кримінального переслідування за ту саму триваючу відмову, а також розмежувати сам факт відмови від військової служби за переконаннями та умисне подання завідомо неправдивих відомостей для неправомірного отримання звільнення, відстрочки або іншого спеціального правового статусу. Відповідні положення потребують окремого кримінально-правового опрацювання з урахуванням конституційних гарантій свободи совісті.

**Перспективи подальших досліджень**

Подальші дослідження доцільно розвивати за чотирма напрямами.

По-перше, необхідним є аналіз рішення Конституційного Суду України у справах за конституційними скаргами Криушенка, Алексеєнка, Іванущенка та Зелінського після його ухвалення, а також результатів розгляду Високим судом справедливості Ізраїлю справ щодо змін № 28.

По-друге, перспективним є кількісний аналіз практики застосування статті 336 Кримінального кодексу України в розрізі конфесій та регіонів.

По-третє, для перевірки встановленої в дослідженні закономірності щодо повторної верифікації необхідне порівняння з правовими моделями інших держав, зокрема Фінляндії, Греції та Республіки Корея, у яких використовуються відмінні механізми реалізації права на відмову від військової служби за переконаннями.

По-четверте, окремого дослідження потребує концепція неозброєної служби у складі сил оборони та служби з відбудови як самостійних форм виконання суспільно значущого обов'язку.

## *Фінансування*

Це дослідження не отримало конкретної фінансової підтримки.

## *Конкуруючі інтереси*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів.

## *Використання штучного інтелекту*

Під час підготовки рукопису інструменти штучного інтелекту використовувалися для пошуку джерел. Автор несе повну відповідальність за зміст рукопису.

## *Список використаних джерел*

**Список використаних джерел**

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 07.08.2026).
2. Про альтернативну (невійськову) службу : Закон України від 12.12.1991 № 1975-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12 (дата звернення: 07.08.2026).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку : Закон України від 11.04.2024 № 3633-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20 (дата звернення: 07.08.2026).
4. Проти "Свідків Єгови" в Україні відкрили понад тисячу кримінальних справ за відмову мобілізуватися. ZMINA. 10.11.2025. URL: https://zmina.info/news/proty-svidkiv-yegovy-v-ukrayini-vidkryly-ponad-tysyachu-kryminalnyh-sprav-za-vidmovu-mobilizuvatysya-sergij-rabinovich/ (дата звернення: 07.08.2026).
5. Висновок Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду щодо релігійних переконань та статті 336 Кримінального кодексу України. Верховний Суд. 2024. URL:

https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1602486/ (дата звернення: 07.08.2026).
6. Venice Commission. Ukraine — Amicus curiae brief for the Constitutional Court of Ukraine on alternative (non-military) service. CDL-AD(2025)005. 2025. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2025)005-e (дата звернення: 07.08.2026).
7. European Commission. Ukraine 2025 report: Communication on EU enlargement policy. 2025. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/ukraine-report-2025 (дата звернення: 07.08.2026).
8. Єленський В. Інтерв'ю голови Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. Interfax-Україна. 07.06.2026. URL: https://interfax.com.ua/news/interview/1173988.html (дата звернення: 07.08.2026).
9. Заміна виконання військового обов'язку під час мобілізації на альтернативну (невійськову) службу: Суд розглядає справи. Конституційний Суд України. 2026. URL: https://ccu.gov.ua/novyna/zamina-vykonannya-viyskovogo-obovyazku-pid-chas-mobilizaciyi-na-alternatyvnu-neviyskovu (дата звернення: 07.08.2026).
10. Amnesty International. The price of principles: Imprisonment of conscientious objectors. 1999. URL: https://www.refworld.org/reference/countryrep/amnesty/1999/en/39893 (дата звернення: 07.08.2026).
11. UN Human Rights Committee. General comment No. 22: Article 18 (Freedom of thought, conscience or religion). CCPR/C/21/Rev.1/Add.4. 1993. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/ccprc21rev1add4-general-comment-no-22-article-18 (дата звернення: 07.08.2026).
12. UN Commission on Human Rights. Resolution 1998/77: Conscientious objection to military service. 1998. URL: https://ap.ohchr.org/documents/E/CHR/resolutions/E-CN_4-RES-1998-77.doc (дата звернення: 07.08.2026).
13. Council of Europe, Committee of Ministers. Recommendation CM/Rec(2010)4 on human rights of members of the armed forces. 2010. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cdd35 (дата звернення: 07.08.2026).
14. Bayatyan v. Armenia. Application No. 23459/03. Grand Chamber judgment of 7 July 2011. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105566 (дата звернення: 07.08.2026).
15. Erçep v. Turkey. Application No. 43965/04. Judgment of 22 November 2011. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107532 (дата звернення: 07.08.2026).
16. Savda v. Turkey. Application No. 42730/05. Judgment of 12 June 2012. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111414 (дата звернення: 07.08.2026).
17. Papavasilakis v. Greece. Application No. 66899/14. Judgment of 15 September 2016. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166693 (дата звернення: 07.08.2026).
18. Dyagilev v. Russia. Application No. 49972/16. Judgment of 10 March 2020. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201649 (дата звернення: 07.08.2026).
19. Levy Y. Israel's materialist militarism. Lanham : Lexington Books, 2007.
20. Levy Y. Whose life is worth more? Hierarchies of risk and death in contemporary wars. Stanford : Stanford University Press, 2019.

21. Livny A. Conscientious objection and the state: Contextualizing the Israeli case. Armed Forces & Society. 2018. Vol. 44, No. 4. P. 666–687.
22. Stadler N., Ben-Ari E. Other-worldly soldiers? Ultra-Orthodox views of military service in contemporary Israel. Israel Affairs. 2003. Vol. 9, No. 4. P. 17–48. DOI: https://doi.org/10.1080/1353712041233132151 3.
23. Tiargan-Orr R., Eran-Jona M. The Israeli public's perception of the IDF: Stability and change. Armed Forces & Society. 2016. Vol. 42, No. 2. P. 324–343. DOI: https://doi.org/10.1177/0095327X15592214.
24. Weiss E. Principle or pathology? Adjudicating the right to conscience in the Israeli military. American Anthropologist. 2012. Vol. 114, No. 1. P. 81–94. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1548-1433.2011.01398.x.
25. Weiss E. Conscientious objectors in Israel: Citizenship, sacrifice, trials of fealty. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2014.
26. Zonschein v. Judge Advocate General. HCJ 7622/02. Judgment of 23 November 2002. Supreme Court of Israel.
27. Sagi A., Shapira R. Civil disobedience and conscientious objection. Israel Law Review. 2002. Vol. 36, No. 3. P. 181–217. DOI: https://doi.org/10.1017/S0021223700018021.
28. Harel A. Unconscionable objection to conscientious objection: Notes on Sagi and Shapira. Israel Law Review. 2002. Vol. 36, No. 3. P. 219–226.
29. Enoch D. Some arguments against conscientious objection and civil disobedience refuted. Israel Law Review. 2002. Vol. 36, No. 3. P. 227–253. DOI: https://doi.org/10.1017/S0021223700018045.
30. Hammer L. Conscientious objection to military service in Israel: Does the individual stand a chance? NYLS Journal of International and Comparative Law. 1993. Vol. 14, No. 2. P. 137–171. URL: https://digitalcommons.nyls.edu/journal_of_international_and_comparative_law/vol14/iss2/4 (дата звернення: 07.08.2026).
31. Мохончук Б., Ковтуненко О. Альтернативна служба з міркувань совісті: міжнародні стандарти, судова практика, проблеми. Конституційне право. 2025. № 1. С. 61–78. URL: https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2025-1/pdfs/5-bohdan-mokhonchuk-oleksandra-kovtunenko-alternatyvna-sluzhba-mirkuvan-sovisti-mizhnarodni-standarty-sudova-praktyka-problemy.pdf (дата звернення: 07.08.2026).
32. Пирога І. С., Бєлова М. В., Фрідманська В. І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. № 56. С. 345–351. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/56-1.pdf (дата звернення: 07.08.2026).
33. Shany Y., Lavi M. Development of the Haredi exemption law. Israel Democracy Institute. 7 March 2024. URL: https://en.idi.org.il/articles/53301 (дата звернення: 07.08.2026).
34. Mishpacha. Timeline of a crisis. 12 March 2024. URL: https://mishpacha.com/timeline-of-a-crisis/ (дата звернення: 07.08.2026).
35. Cohen S. A. Israel and its army: From cohesion to confusion. London : Routledge, 2008.
36. Helman S. Negotiating obligations, creating rights: Conscientious objection and the redefinition of citizenship in Israel. Citizenship Studies. 1999. Vol. 3, No. 1. P. 45–70.
37. Ressler v. Minister of Defence. HCJ 910/86. Judgment of 12 June 1988. Supreme Court of Israel. URL: https://versa.cardozo.yu.edu/opinions/ressler-v-minister-defence (дата звернення: 07.08.2026).
38. Rubinstein v. Minister of Defense. HCJ 3267/97. Judgment of 9 December 1998. Supreme Court of Israel. URL: https://versa.cardozo.yu.edu/opinions/rubinstein-v-minister-defense (дата звернення: 07.08.2026).

39. Library of Congress. Israel: New law on national civilian service obligations for yeshiva students. Global Legal Monitor. 2 April 2014. URL: https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2014-04-02/israel-new-law-on-national-civilian-service-obligations-for-yeshiva-students (дата звернення: 07.08.2026).
40. Jerusalem Center for Public Affairs. The Druze in Israel and the question of compulsory military service. 2013. URL: https://jcfa.org/article/the-druze-in-israel-and-the-question-of-compulsory-military-service/ (дата звернення: 07.08.2026).
41. Peled A. A question of loyalty: Military manpower policy in multiethnic states. Ithaca : Cornell University Press, 1998.
42. The Times of Israel. Katz said to reject IDF request to extend hesder yeshiva soldiers' service. 2025. URL: https://www.timesofisrael.com/katz-said-to-reject-idf-request-to-extend-hesder-yeshiva-soldiers-service/ (дата звернення: 07.08.2026).
43. Central Bureau of Statistics of Israel. Statistical abstract of Israel 2025. 2025. URL: https://www.cbs.gov.il/en/publications/Pages/2025/Statistical-Abstract-of-Israel-2025-No-76.aspx (дата звернення: 07.08.2026).
44. Israel Democracy Institute. Statistical report on ultra-Orthodox society in Israel 2025. 2025. URL: https://en.idi.org.il/haredi/2025 (дата звернення: 07.08.2026).
45. Pew Research Center. Four facts about religious switching within Judaism in Israel. 26 March 2025. URL: https://www.pewresearch.org/short-reads/2025/03/26/4-facts-about-religious-switching-within-judaism-in-israel/ (дата звернення: 07.08.2026).
46. Sokol S. Bismuth presents bill exempting yeshiva students from IDF draft, loosening sanctions. The Times of Israel. 28 November 2025. URL: https://www.timesofisrael.com/bismuth-presents-bill-exempting-yeshiva-students-from-idf-draft-loosening-sanctions/ (дата звернення: 07.08.2026).
47. Jewish Virtual Library. Vital statistics: Latest population statistics for Israel. 2025. URL: https://jewishvirtuallibrary.org/latest-population-statistics-for-israel (дата звернення: 07.08.2026).
48. Israel National News. Knesset passes Basic Law of Torah Study. 13 July 2026. URL: https://www.israelnationalnews.com/news/430101 (дата звернення: 07.08.2026).
49. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України "Про альтернативну (невійськову) службу" : постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF (дата звернення: 07.08.2026).
50. Defence Service Law [Consolidated Version], 5746-1986 (Israel), with subsequent amendments.
51. Shany Y., Lavi M. Conscription of Haredi yeshiva students to the IDF and the emerging constitutional crisis. Israel Democracy Institute. 21 January 2026. URL: https://en.idi.org.il/articles/63168 (дата звернення: 07.08.2026).
52. Israel National News. Text of law to curb arrest of Haredi draft evaders disclosed. 12 July 2026. URL: https://www.israelnationalnews.com/news/429742 (дата звернення: 07.08.2026).
53. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12 (дата звернення: 07.08.2026).
54. Про затвердження Критеріїв, за якими оцінюється ступінь критичності релігійної організації : наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 05.02.2025 № Н-21/11, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 19.02.2025 за № 263/43669. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 07.08.2026).
55. Про внесення змін до Переліку юридичних осіб — релігійних організацій, які належать до критично важливих : наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 08.05.2026 № Н-72/11. URL: https://dess.gov.ua (дата звернення: 07.08.2026).

56. Про затвердження Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період : постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2024 № 560. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2024-%D0%BF (дата звернення: 07.08.2026).
57. The Jerusalem Post. FADC fights over religious women's army exemptions. 5 July 2021. URL: https://www.jpost.com/israel-news/fadc-debates-religious-women-exemption-from-idf-672857 (дата звернення: 07.08.2026).
58. Sokol S. Just 2% of Haredi call-ups have enlisted since High Court struck down their exemptions. The Times of Israel. 2 April 2025. URL: https://www.timesofisrael.com/liveblog_entry/just-2-of-haredi-call-ups-have-enlisted-since-high-court-struck-down-their-exemptions/ (дата звернення: 07.08.2026).
59. Malach G. The latest Haredi enlistment targets: Insufficient and ineffectual. Israel Democracy Institute. 15 May 2025. URL: https://en.idi.org.il/articles/59374 (дата звернення: 07.08.2026).
60. State Comptroller of Israel. Annual report on supervision of yeshiva students receiving service deferrals. 14 March 2018. URL: https://www.mevaker.gov.il/En/publication/Pages/default.aspx (дата звернення: 07.08.2026).
61. UN Human Rights Committee. Concluding observations on the fourth periodic report of Israel. CCPR/C/ISR/CO/4. 2014. URL: https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-180034/ (дата звернення: 07.08.2026).
62. Israel National News. IDF drafts new guidelines on kashrut, prayer, and Shabbat for soldiers. 2024. URL: https://www.israelnationalnews.com/news/415010 (дата звернення: 07.08.2026).
63. Israel National News. Chief Rabbi: No blanket permit to break Shabbat for morale. 2026. URL: https://www.israelnationalnews.com/news/429917 (дата звернення: 07.08.2026).
64. The Times of Israel. First 50 ultra-Orthodox soldiers drafted to IDF's new Haredi brigade. 2025. URL: https://www.timesofisrael.com/first-50-ultra-orthodox-soldiers-drafted-to-idfs-new-haredi-brigade/ (дата звернення: 07.08.2026).
65. The Times of Israel. Meet the young men and women performing 38 million hours of national service a year. 7 September 2024. URL: https://www.timesofisrael.com/meet-the-young-men-and-women-performing-38-million-hours-of-national-service-a-year/ (дата звернення: 07.08.2026).
66. Jehovah's Witnesses. Israel: Country statistics and historic milestones. 2025. URL: https://www.jw.org/en/news/region/israel/historic-milestones-israel/ (дата звернення: 07.08.2026).
67. Adventist Yearbook. Israel Field. General Conference of Seventh-day Adventists. 2024. URL: https://www.adventistyearbook.org/entity?EntityID=12887 (дата звернення: 07.08.2026).
68. Elofer R. Impact of immigration on Israel. Journal of Adventist Mission Studies. 2011. Vol. 7, No. 2. P. 62–74. URL: https://digitalcommons.andrews.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1010&context=jams (дата звернення: 07.08.2026).
69. Forward. Inside the insular world of Israeli Jews who became Jehovah's Witnesses. 6 December 2016. URL: https://forward.com/news/356003/inside-the-insular-world-of-israeli-jews-who-became-jehovahs-witnesses/ (дата звернення: 07.08.2026).
70. U.S. Department of State. International religious freedom report: Israel and the occupied territories. 2016. URL: https://2021-2025.state.gov/report/custom/da9470f20f/ (дата звернення: 07.08.2026).
71. Критично важливими в Україні є 10,9 тис. релігійних організацій — оновлений перелік Держетнополітики. Interfax-Україна. 12.05.2026. URL: https://interfax.com.ua/news/general/1166507.html (дата звернення: 07.08.2026).

72. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 03.12.2024 у справі № 160/27062/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123471935 (дата звернення: 07.08.2026).
73. Котилко, Я. (2026). Альтернативна (невійськова) служба в Росії в умовах російсько-української війни: між конституційною гарантією, мобілізаційною практикою та міжнародно-правовою критикою. *Social Development and Security*, *16*(3), 77-101. https://doi.org/10.33445/sds.2026.16.3.6.

## *References*

1. Verkhovna Rada Ukrainy. (1996). *Konstytutsiia Ukrainy* [Constitution of Ukraine]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
2. Verkhovna Rada Ukrainy. (1991). *Zakon Ukrainy "Pro alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu" No. 1975-XII* [Law of Ukraine "On Alternative (Non-Military) Service" No. 1975-XII]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12
3. Verkhovna Rada Ukrainy. (2024). *Zakon Ukrainy No. 3633-IX pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo okremykh pytan prokhodzhennia viiskovoi sluzhby, mobilizatsii ta viiskovoho obliku* [Law of Ukraine No. 3633-IX]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20
4. ZMINA. (2025, November 10). *Proty "Svidkiv Yehovy" v Ukraini vidkryly ponad tysiachu kryminalnykh sprav za vidmovu mobilizuvatysia* [More than a thousand criminal cases were opened against Jehovah's Witnesses in Ukraine for refusing mobilisation]. https://zmina.info/news/proty-svidkiv-yegovy-v-ukrayini-vidkryly-ponad-tysyachu-kryminalnyh-sprav-za-vidmovu-mobilizuvatysya-sergij-rabinovich/
5. Supreme Court of Ukraine. (2024). *Vysnovok Ob'iednanoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu shchodo relihiinykh perekonan ta statti 336 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy* [Conclusion of the Joint Chamber of the Cassation Criminal Court on religious beliefs and Article 336 of the Criminal Code of Ukraine]. https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1602486/
6. Venice Commission. (2025). *Ukraine — Amicus curiae brief for the Constitutional Court of Ukraine on alternative (non-military) service* (CDL-AD(2025)005). https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2025)005-e
7. European Commission. (2025). *Ukraine 2025 report: Communication on EU enlargement policy*. https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/ukraine-report-2025
8. Yelenskyi, V. (2026, June 7). *Interv'iu holovy Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti* [Interview with the Head of the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience]. *Interfax-Ukraine*. https://interfax.com.ua/news/interview/1173988.html
9. Constitutional Court of Ukraine. (2026). *Zamina vykonannia viiskovoho obov'iazku pid chas mobilizatsii na alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu: sud rozhliadaie spravy* [Replacement of military duty during mobilisation with alternative (non-military) service: The Court considers the cases]. https://ccu.gov.ua/novyna/zamina-vykonannya-viyskovogo-obovyazku-pid-chas-mobilizaciyi-na-alternatyvnu-neviyskovu
10. Amnesty International. (1999). *The price of principles: Imprisonment of conscientious objectors*. https://www.refworld.org/reference/countryrep/amnesty/1999/en/39893
11. UN Human Rights Committee. (1993). *General comment No. 22: Article 18 (Freedom of thought, conscience or religion)* (CCPR/C/21/Rev.1/Add.4). https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/ccprc21rev1add4-general-comment-no-22-article-18
12. UN Commission on Human Rights. (1998). *Resolution 1998/77: Conscientious objection to military service*. https://ap.ohchr.org/documents/E/CHR/resolutions/E-CN_4-RES-1998-77.doc

13. Council of Europe, Committee of Ministers. (2010). *Recommendation CM/Rec(2010)4 on human rights of members of the armed forces*. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cdd35
14. *Bayatyan v. Armenia*, Application No. 23459/03, Grand Chamber judgment of 7 July 2011. European Court of Human Rights. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105566
15. *Erçep v. Turkey*, Application No. 43965/04, judgment of 22 November 2011. European Court of Human Rights. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107532
16. *Savda v. Turkey*, Application No. 42730/05, judgment of 12 June 2012. European Court of Human Rights. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111414
17. *Papavasilakis v. Greece*, Application No. 66899/14, judgment of 15 September 2016. European Court of Human Rights. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166693
18. *Dyagilev v. Russia*, Application No. 49972/16, judgment of 10 March 2020. European Court of Human Rights. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201649
19. Levy, Y. (2007). *Israel's materialist militarism*. Lexington Books.
20. Levy, Y. (2019). *Whose life is worth more? Hierarchies of risk and death in contemporary wars*. Stanford University Press.
21. Livny, A. (2018). Conscientious objection and the state: Contextualizing the Israeli case. *Armed Forces & Society, 44*(4), 666–687.
22. Stadler, N., & Ben-Ari, E. (2003). Other-worldly soldiers? Ultra-Orthodox views of military service in contemporary Israel. *Israel Affairs, 9*(4), 17–48. https://doi.org/10.1080/13537120412331321513
23. Tiargan-Orr, R., & Eran-Jona, M. (2016). The Israeli public's perception of the IDF: Stability and change. *Armed Forces & Society, 42*(2), 324–343. https://doi.org/10.1177/0095327X15592214
24. Weiss, E. (2012). Principle or pathology? Adjudicating the right to conscience in the Israeli military. *American Anthropologist, 114*(1), 81–94. https://doi.org/10.1111/j.1548-1433.2011.01398.x
25. Weiss, E. (2014). *Conscientious objectors in Israel: Citizenship, sacrifice, trials of fealty*. University of Pennsylvania Press.
26. *Zonschein v. Judge Advocate General*, HCJ 7622/02, judgment of 23 November 2002. Supreme Court of Israel.
27. Sagi, A., & Shapira, R. (2002). Civil disobedience and conscientious objection. *Israel Law Review, 36*(3), 181–217. https://doi.org/10.1017/S0021223700018021
28. Harel, A. (2002). Unconscionable objection to conscientious objection: Notes on Sagi and Shapira. *Israel Law Review, 36*(3), 219–226.
29. Enoch, D. (2002). Some arguments against conscientious objection and civil disobedience refuted. *Israel Law Review, 36*(3), 227–253. https://doi.org/10.1017/S0021223700018045
30. Hammer, L. (1993). Conscientious objection to military service in Israel: Does the individual stand a chance? *NYLS Journal of International and Comparative Law, 14*(2), 137–171. https://digitalcommons.nyls.edu/journal_of_international_and_comparative_law/vol14/iss2/4
31. Mokhonchuk, B., & Kovtunenko, O. (2025). Alternatyvna sluzhba z mirkuvan sovisti: mizhnarodni standarty, sudova praktyka, problemy. *Konstytutsiine pravo*, (1), 61–78. https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2025-1/pdfs/5-bohdan-mokhonchuk-oleksandra-kovtunenko-alternatyvna-sluzhba-mirkuvan-sovisti-mizhnarodni-standarty-sudova-praktyka-problemy.pdf
32. Pyroha, I. S., Bielova, M. V., & Fridmanska, V. I. (2025). Alternatyvna (neviiskova) sluzhba v umovakh voiennoho stanu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo*, (56), 345–351. https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/56-1.pdf
33. Shany, Y., & Lavi, M. (2024, March 7). *Development of the Haredi exemption law*. Israel Democracy Institute. https://en.idi.org.il/articles/53301
34. Mishpacha. (2024, March 12). *Timeline of a crisis*. https://mishpacha.com/timeline-of-a-crisis/
35. Cohen, S. A. (2008). *Israel and its army: From cohesion to confusion*. Routledge.

36. Helman, S. (1999). Negotiating obligations, creating rights: Conscientious objection and the redefinition of citizenship in Israel. *Citizenship Studies, 3*(1), 45–70.
37. *Ressler v. Minister of Defence*, HCJ 910/86, judgment of 12 June 1988. Supreme Court of Israel. https://versa.cardozo.yu.edu/opinions/ressler-v-minister-defence
38. *Rubinstein v. Minister of Defense*, HCJ 3267/97, judgment of 9 December 1998. Supreme Court of Israel. https://versa.cardozo.yu.edu/opinions/rubinstein-v-minister-defense
39. Library of Congress. (2014, April 2). *Israel: New law on national civilian service obligations for yeshiva students*. *Global Legal Monitor*. https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2014-04-02/israel-new-law-on-national-civilian-service-obligations-for-yeshiva-students
40. Jerusalem Center for Public Affairs. (2013). *The Druze in Israel and the question of compulsory military service*. https://jcfa.org/article/the-druze-in-israel-and-the-question-of-compulsory-military-service/
41. Peled, A. (1998). *A question of loyalty: Military manpower policy in multiethnic states*. Cornell University Press.
42. The Times of Israel. (2025a). *Katz said to reject IDF request to extend hesder yeshiva soldiers' service*. https://www.timesofisrael.com/katz-said-to-reject-idf-request-to-extend-hesder-yeshiva-soldiers-service/
43. Central Bureau of Statistics of Israel. (2025). *Statistical abstract of Israel 2025*. https://www.cbs.gov.il/en/publications/Pages/2025/Statistical-Abstract-of-Israel-2025-No-76.aspx
44. Israel Democracy Institute. (2025). *Statistical report on ultra-Orthodox society in Israel 2025*. https://en.idi.org.il/haredi/2025
45. Pew Research Center. (2025, March 26). *Four facts about religious switching within Judaism in Israel*. https://www.pewresearch.org/short-reads/2025/03/26/4-facts-about-religious-switching-within-judaism-in-israel/
46. Sokol, S. (2025b, November 28). *Bismuth presents bill exempting yeshiva students from IDF draft, loosening sanctions*. *The Times of Israel*. https://www.timesofisrael.com/bismuth-presents-bill-exempting-yeshiva-students-from-idf-draft-loosening-sanctions/
47. Jewish Virtual Library. (2025). *Vital statistics: Latest population statistics for Israel*. https://jewishvirtuallibrary.org/latest-population-statistics-for-israel
48. Israel National News. (2026b, July 13). *Knesset passes Basic Law of Torah Study*. https://www.israelnationalnews.com/news/430101
49. Cabinet of Ministers of Ukraine. (1999). *Postanova No. 2066 pro zatverdzhennia normatyvno-pravovykh aktiv shchodo zastosuvannia Zakonu Ukrainy "Pro alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu"*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF
50. *Defence Service Law [Consolidated Version], 5746-1986* (Israel), with subsequent amendments.
51. Shany, Y., & Lavi, M. (2026, January 21). *Conscription of Haredi yeshiva students to the IDF and the emerging constitutional crisis*. Israel Democracy Institute. https://en.idi.org.il/articles/63168
52. Israel National News. (2026a, July 12). *Text of law to curb arrest of Haredi draft evaders disclosed*. https://www.israelnationalnews.com/news/429742
53. Verkhovna Rada Ukrainy. (1993). *Zakon Ukrainy "Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu" No. 3543-XII*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12
54. State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience. (2025). *Nakaz No. N-21/11 vid 5 liutoho 2025 roku pro zatverdzhennia Kryteriiv, za yakymy otsiniuietsia stupin krytychnosti relihiinoi orhanizatsii*. https://zakon.rada.gov.ua
55. State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience. (2026). *Nakaz No. N-72/11 vid 8 travnia 2026 roku pro vnesennia zmin do Pereliku yurydychnykh osib — relihiinykh orhanizatsii, yaki nalezhat do krytychno vazhlyvykh*. https://dess.gov.ua
56. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2024). *Postanova No. 560 vid 16 travnia 2024 roku "Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia pryzovu hromadian na viiskovu sluzhbu pid chas mobilizatsii, na osoblyvyi period"*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2024-%D0%BF

57. The Jerusalem Post. (2021, July 5). *FADC fights over religious women's army exemptions*. https://www.jpost.com/israel-news/fadc-debates-religious-women-exemption-from-idf-672857
58. Sokol, S. (2025a, April 2). *Just 2% of Haredi call-ups have enlisted since High Court struck down their exemptions*. *The Times of Israel*. https://www.timesofisrael.com/liveblog_entry/just-2-of-haredi-call-ups-have-enlisted-since-high-court-struck-down-their-exemptions/
59. Malach, G. (2025, May 15). *The latest Haredi enlistment targets: Insufficient and ineffectual*. Israel Democracy Institute. https://en.idi.org.il/articles/59374
60. State Comptroller of Israel. (2018, March 14). *Annual report on supervision of yeshiva students receiving service deferrals*. https://www.mevaker.gov.il/En/publication/Pages/default.aspx
61. UN Human Rights Committee. (2014). *Concluding observations on the fourth periodic report of Israel* (CCPR/C/ISR/CO/4). https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-180034/
62. Israel National News. (2024). *IDF drafts new guidelines on kashrut, prayer, and Shabbat for soldiers*. https://www.israelnationalnews.com/news/415010
63. Israel National News. (2026c). *Chief Rabbi: No blanket permit to break Shabbat for morale*. https://www.israelnationalnews.com/news/429917
64. The Times of Israel. (2025b). *First 50 ultra-Orthodox soldiers drafted to IDF's new Haredi brigade*. https://www.timesofisrael.com/first-50-ultra-orthodox-soldiers-drafted-to-idfs-new-haredi-brigade/
65. The Times of Israel. (2024, September 7). *Meet the young men and women performing 38 million hours of national service a year*. https://www.timesofisrael.com/meet-the-young-men-and-women-performing-38-million-hours-of-national-service-a-year/
66. Jehovah's Witnesses. (2025). *Israel: Country statistics and historic milestones*. https://www.jw.org/en/news/region/israel/historic-milestones-israel/
67. Adventist Yearbook. (2024). *Israel Field*. General Conference of Seventh-day Adventists. https://www.adventistyearbook.org/entity?EntityID=12887
68. Elofer, R. (2011). Impact of immigration on Israel. *Journal of Adventist Mission Studies, 7*(2), 62–74. https://digitalcommons.andrews.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1010&context=jams
69. Forward. (2016, December 6). *Inside the insular world of Israeli Jews who became Jehovah's Witnesses*. https://forward.com/news/356003/inside-the-insular-world-of-israeli-jews-who-became-jehovahs-witnesses/
70. U.S. Department of State. (2016). *International religious freedom report: Israel and the occupied territories*. https://2021-2025.state.gov/report/custom/da9470f20f/
71. Interfax-Ukraine. (2026, May 12). *Krytychno vazhlyvymy v Ukraini ye 10,9 tys. relihiinykh orhanizatsii — onovlenyi perelik Derzhetnopolityky*. https://interfax.com.ua/news/general/1166507.html
72. Dnipropetrovsk District Administrative Court. (2024). *Rishennia vid 3 hrudnia 2024 roku u spravi No. 160/27062/24*. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. https://reyestr.court.gov.ua/Review/123471935
73. Kotylko, Y. (2026). Alternative Civilian Service in Russia during the Russian-Ukrainian War: Between Constitutional Guarantee, Mobilization Practice and International Legal Criticism. *Social Development and Security*, *16*(3), 77-101. https://doi.org/10.33445/sds.2026.16.3.6.

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons «Attribution» 4.0.